

Osman b. Saîd ed-Dârimî'ye Göre Hz. Peygamber Döneminde Hadislerin Yazılması Meselesi

*Ali KAYA**

Öz: Bu makalede, Hz. Peygamber'in hayatta olduğu dönemde ve dört halife devrinde hadislerin yazılıp yazılmadığına ilişkin Osman ed-Dârimî'nin değerlendirmeleri incelenmektedir. Hicri III. asırda yaşamış olan Osman ed-Dârimî, ilk dönemlerde ve Hulefâ-i Râşidîn döneminde hadisler yazıya geçirilmediği için, hadislere güvensizlik gösterenlerin görüşlerine itiraz etmektedir. Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn döneminde yazılmış olan hadis sahîfelerinden örnekler vermekte ve ilk dönemlerde hadislerin yazılmadığı görüşünün doğru olmadığını ortaya koymaya çalışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osman b. Saîd ed-Dârimî, Hadis, Hadislerin yazılması.

The Issue of Recording Hadith in time of Prophet (Pbuh) according to Othman b. Sai al-Darimi

Abstract: This article analyzes the evidences of hadith writing the time of Prophet Muhammad (PBUH) and four Caliphs'. Osman ed-Darimi, who lived in third hijri century objects the people who says; hadiths are not reliable since they weren't written down in the times of Prophet Muham-mad and Rashidun Caliphs. He gives several examples with sample hadith texts from those times and tries to falsify the idea of hadiths weren't written down in earlier period.

Keywords: Othman b. Saîd ed-Dârimî, Hadith, Hadith writing.

İktibas / Citation: Ali Kaya, "Osman b. Saîd ed-Dârimî'ye Göre Hz. Peygamber Döneminde Hadislerin Yazılması Meselesi", *Usûl*, 23 (2015/1), 127 - 160.

Giriş

Hz. Peygamber'den işitilen hadislerin sahâbe tarafından yazıya geçirilip geçirilmediği meselesi, hadis ilminin tartışılan önemli konularından biridir. Hadis edebiyatının kaynaklarıyla ilgili ilk ve en önemli mesele, hadisler kadar eski olup onların yazılmasına izin verilip verilmediğine ilişkin tartışmalar v

* Yrd. Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Öğretim Üyesi.

bunların sonuçlarına aittir. Bu tesbiti yapan Fuad Sezgin, bu konunun erken devirlerden itibaren tartışma konusu yapıldığını belirterek bunlar hakkında bilgi verir.¹ Sünnetin yazı ile tesbiti ve intikali konusunun, İslâm'ın erken tarihlerinden itibaren tartışılmaya başlandığı ve günümüzde de devam ettiği bir vakiadır.

Bu makalede, Hz. Peygamber döneminde hadislerin yazılması konusuna Osman ed-Dârimî'nin yaklaşımı incelenecektir. Hadislerin yazılması meselesi, tartışma konusu yapılan önemli konular arasında görülmektedir. Hadislerin yazılmasını yasaklayan ve buna izin veren rivayetlerin bulunması, hadislerin yazılmasıyla ilgili tartışmaları etkileyen bir unsur olarak görülmektedir. Bunun yanında Hz. Peygamber döneminde, hadislerin yazıldığına dair rivayetlerin varlığı da dikkati çekmektedir. Hadis tarihi açısından erken sayılabilecek bir dönemde hadislerin yazılması meselesinin tartışma konusu yapıldığını kaynaklardan öğrenebilmekteyiz. Hicrî III. asırda yaşamış hadis âlimlerinden Osman ed-Dârimî (ö. 280/894), hadislerin Hz. Peygamber döneminde yazılmadığı iddialarını reddederek, bu dönemde hadislerin yazıldığına dair delilleri kendi açısından ortaya koymuştur.

Biz bu çalışmamızda, hadislerin yazılması meselesini Osman ed-Dârimî'nin ileri sürdüğü görüşler çerçevesinde ele alarak değerlendirmeye çalışacağız. Hz. Peygamber döneminde hadislerin yazılması konusunda yapılan araştırmalar, bu dönemde hadisleri yazı ile tesbit eden sahâbilerin Osman ed-Dârimî'nin eserinde belirttiği kişilerle sınırlı olmadığını ortaya koymaktadır.² Ancak bu incelememizde, Hz. Peygamber döneminde hadis yazdığı ileri sürülen kişiler ve bunlara dair örnekler, Dârimî'nin görüşleriyle sınırlı tutulacaktır. Öncelikle Osman ed-Dârimî'nin hayatı hakkında kısa bilgi verilecektir. Sonra hadislerin yazılması meselesi incelenecek, hadis yazan sahâbiler hakkında bilgi verilecek ve sonuç kısmında bunların genel değerlendirmesi yapılacaktır.

¹ Bkz. Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, (AÜİFY. İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul, 1956), s. 3 vd.

² Hz. Peygamber döneminde hadis yazanların sahâbilerin isimleri ve bunlar hakkında geniş bilgi için bkz. Talat Koçyiğit, *Hadislerin Toplanması ve Yazı ile Tespiti*, (Hüner Yayınevi, Konya, 2007), s. 53-129; a.mlf. *Hadis Tarihi*, s. 34-68. Ayrıca bkz. Muhammed Mustafa A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, (çev. Hulusi Yavuz, İz Yayıncılık, İstanbul, 1993), s. 34-58.

I. Osman b. Saïd ed-Dârimî'nin Kısaca Hayatı

Osman b. Saïd ed-Dârimî'nin, hadis ilminin altın çağı kabul edilen hicrî III. asrın başında (200/815) doğduğu tahmin edilmektedir.³ Kaynaklar onun 280 (894) yılında Herât'ta vefat ettiğini bildirmektedir.⁴ Hadis ilminin en önemli kaynakları arasında sayılan *Kütüb-i Sitte*'nin (el-Kütübü's-Sitte) hemen tamamı, Dârimî'nin yaşadığı dönemde telif edilmiştir. Dârimî ilköğrenimine Sicistân'da başlamış, hadis tahsili ve rivayeti için önemli bütün ilim merkezlerini dolaşmış, buralardaki muhaddislerden rivayette bulunmuştur.⁵

Mekke ile Medine'de beş yıl kaldıktan sonra Nîşâbur'a döndü ve Herât'a yerleşti.⁶ "İmâm, hâfız, münekkid, muhaddis"⁷ gibi unvanlarla anılan Osman ed-

³ Zehebî, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, (thk. Heyet, bi işrâf Şeyh Şu'ayb el-Arnaût, Müessesetü'r-Risâle, 1985), I, 29; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-mü'ellifin*, VI, 254; Abdullah Aydınlı, "Osman b. Saïd ed-Dârimî", *DİA*. VII, 495; Osman ed-Dârimî, Ebû Saïd Osman b. Saïd b. Hâlid b. Saïd Dârimî es-Sicistânî, *Nakzu'l-İmâm Ebî Saïd Osman b. Saïd ale'l-Merisiyyi'l-cehmiyyi'l-anîd fime'fterâ alellâhi azze ve celle mine't-tevhîd*, (thk. Reşîd b. Hasan el-Elma'î, Mektûbetü'r-Rüşd,1998), (nâşirin girişi), I, 29.

⁴ İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Ahmed b. Hibbân et-Temîmî el-Büstî, *es-Sikât*, (Dâiretü'l-Maârifil-Osmaniyye, Haydarabad, 1973), VIII, 455; Yâfi'î, Ebû Muhammed Afîfüddîn Abdullâh b. Es'ad b. Alî b. Süleyman el-Yâfi'î el-Yemenî, *Mir'âtü'l-cenân ve ibretü'l-yakzân fi ma'rifeti mâ yu'teberu min havâdisi'z-zamân*, (ta'lik Halîl el-Mansûr, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 1997), II, 144; İbnü'l-Esir, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-târih*, (thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Dârü'l-Kütübî'l-Arabî, Beyrût, 1997), VI, 488; Aydınlı, "Dârimî, Osman b. Saïd", *DİA*. VIII, 495.

⁵ Zehebî, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz ez-Zehabî, *Târihu'l-İslâm*, (thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmürî, Dârü'l-Kâtibi'l-Arabî, Beyrût, 1993), XX, 396; Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, (thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî-Abdülfettâh Muhammed el-Huly, Hicr li't-Tibâ'ati ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1413), II, 302; Osman ed-Dârimî, *Nakzu'd-Dârimî*, (nâşirin girişi), I, 30; İbn Tağrîberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrîberdî el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-Zâhirî, *en-Nücümü'z-zâhire fi mülûki Mısr ve'l-Kâhire*, (Dârü'l-Kütüb, Mısr, trs.), III, 85.

⁶ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 455; Kivâmü's-Sünne, Ebü'l-Kâsım İsmâil b. Muhammed b. el-Fadl b. Alî el-Kureşî et-Talîhî et-Teymî el-Isbehânî, *Siyeru's-selefi's-*

Dârimî, Fıkhı Büveytî'den⁸ (ö. 231/846), Arap dilini İbnü'l-A'râbî'den⁹ (ö. 231/846), hadis ve hadis ilimlerini Yahya b. Maîn (ö. 233/848), Ali b. Medîni (ö. 234/848-49) ve Ahmed b. Hanbel'den (ö. 241/855) öğrenmiştir.¹⁰ Rivayet ettiği hadisleri, hacimli bir eser olduğu söylenen, fakat günümüze ulaştığı bilinmeyen *el-Müsned* adlı eserinde toplamıştır.¹¹ Osman ed-Dârimî'nin rivayet ettiği hadislerin Hâkim en-Nisâbüri, Beyhakî ve daha başka pek çok muhaddisin eserlerinde yer aldığını görmek mümkündür.¹² Ebü'l-Fazl Ya'kûb el-

sâlihîn, (thk. Kerem b. Hilmi b. Ferhat b. Ahmed, Dârü'r-Râye, Riyad, trs.), s. 1150; İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî eş-Şâfiî, *Târîhu Dımaşk*, (thk. Amr b. Garâme el-Amravî, Dârü'l-Fıkr, 1995), XXXVIII, 362; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, III, 85; Aydınlı, "Dârimî, Osman b. Saîd", *DİA*. VIII, 495.

⁷ Zehebî, *Siyer*, XIII, 319.

⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 488; Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, II, 302; Yâfi'î, *Mir'âtü'l-cenân*, II, 144; İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Ömer b. Kesîr el-Kureşî el-Basrî ed-Dımaşkî, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, (thk. Ali Şîrî), Dârü İhyâi't-Türasi'l-Arabî, 1988), XI, 83; Osman ed-Dârimî, *Nakzu'd-Dârimî*, (nâşirin girişi), I, 38.

⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 488; Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, II, 302; Yâfi'î, *Mir'âtü'l-cenân*, II, 144; Osman ed-Dârimî, *Nakzu'd-Dârimî*, (nâşirin girişi), I, 38.

¹⁰ Hâkim en-Nisâbüri, Ebü Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Muhammed el-Hâkim en-Nisâbüri, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadis*, (thk. es-Seyyid Muazzam Hüseyin, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1977), s. 80; Abdullah el-Herevî, Ebü İsmâil Abdullah b. Muhammed b. Ali el-Ensârî el-Herevî, *Zemmü'l-keîlâm ve ehlih*, (thk. Abdurrahman Abdürrezâk eş-Şebl, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medine, 1998), V, 93; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXXVIII, 363; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 488; İbn Kayyim, Muhammed b. Ebü Bekr b. Eyyûb b. Sa'd Şemsüddîn b. Kayyim el-Cevziyye, *İctimâ'ul-cüyüşî'l-islâmiyye*, (thk. Avvâd b. Abdullah el-Mu'tık, Matâbi'ül-Ferezdaki't-Ticâriyye, Riyad, 1988), II, 228; Yâfi'î, *Mir'âtü'l-cenân*, II, 144; Zehebî, *Siyer*, XIII, 321; Safedî, Ebü's-Safâ (Ebü Saîd) Salâhuddîn Halil b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, (thk. Ahmed el-Arnaût - Türkî Mustafa, Dârü İhyâi't-Türâs, Beyrût, 2000), XIX, 320.

¹¹ Abdullah Aydınlı, "Dârimî, Osman b. Saîd", *DİA*. VIII, 495.

¹² Bu eserlerde yer alan örnek rivayetler için bkz. Hâkim en-Nisâbüri, Ebü Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Muhammed el-Hâkim en-Nisâbüri, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, (thk. Mustafa Abdülkadir Atâ, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1990), I, 243, 594; a.m.f. *Ma'rifetü ulûmi'l-hadis*, s. 80; Beyhakî, Ebü Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali b. Musa el-Hüsrevcirdî el-Beyhakî el-Horasânî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*,

Herevî el-Karrâb (ö. 353/964), onun ilimdeki derecesini; "Biz, Osman b. Saîd ed-Dârimî gibisini görmedik, o da kendisi gibi birini görmemiştir!"¹³ sözleriyle dile getirir.

Osman ed-Dârimî, itikadî esasları aklî delillerle teyit etmeye önem vermekle birlikte itikadî konularda nasları dikkate almaksızın sadece akla başvurulmasını veya aklî bazı mülâhazalarla nasların te'vil edilmesini zaruri gören kelâmcıları şiddetle eleştirmiştir.¹⁴ Osman ed-Dârimî'nin Cehm b. Safvân, Bısr b. Gıyâs el-Merîsî, İbnü's-Selcî ve diğer bazı âlimleri tenkit etmek maksadıyla reddiye tarzında yazdığı eserlerinden öğrenilen itikadî görüşleri daha ziyade, Cehmiyye ve Mu'attıla grupları tarafından inkâr edilen ilâhî sıfatlar ve ulûhiyyet konuları etrafında toplanır. Sıfatları ispat konusunda aşırı gitmesi, Sübkî'nin de belirttiği gibi¹⁵, onun te'vîmî andıran görüşler ileri sürmesine ve bu konuda pek çok müellif tarafından eleştirilmesine yol açmıştır.¹⁶ *Ehl-i hadîs* içinde Selef anlayışına sıkı biçimde bağlı olan Dârimî, bu anlayışa aykırı bulunduğu görüşlerle mücadele etmiştir. Özellikle bazı haberi sıfatların te'vil edilmesine sert biçimde tepki göstermiş ve onları ağır biçimde eleştirmiştir.¹⁷ Akâid, hadis, fıkıh ve tefsire dair eserler yazdığı nakledilen Osman ed-Dârimî'nin eserlerinden sadece üç tanesi günümüze ulaşabilmiştir. Bu üç eser hakkında özetle şu bilgiler zikredilebilir:

1. *er-Red ale'l-Cehmiyye*. Bu eser, Gösta Vitestam tarafından Köprülü Kütüphanesi'ndeki tek yazma nüshası (nr. 850, vr. 76^a-109^b) esas alınarak 1960 yılında (Lund-Leiden) neşredilmiştir.¹⁸ Osman ed-Dârimî, bu eserini arş,

(Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 2003), I, 50, 500; X, 471; İbn Hacer, Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed el-Askalânî, *İthâfü'l-mehere bi-etrâfi'l-aşere*, (thk. Zühêyr b. Nâsır en-Nâsır, Merkezü Hidmeti's-Sünne ve's-Sîre, Medine, 1994), XIII, 599; XVII, 179.

¹³ Hâkim en-Nisâbüri, *Ma'rifetu ulûmi'l-hadîs*, s. 80; İbn Asâkir, *Târihu Dımaşk*, XXXVIII, 363; Zehebî, *Siyer*, XIII, 321; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, III, 85.

¹⁴ Kaya, *a.g.e.* s. 218.

¹⁵ Sübkî, *Tabakâtü'ş-şâfiyye*, II, 304.

¹⁶ Kaya, *a.g.e.* s. 219.

¹⁷ Osman ed-Dârimî'nin hayatı ve görüşleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Kaya, *a.g.e.* s. 194-224.

¹⁸ Bkz. Kaya, *a.g.e.* s. 201.

istivâ, nüzûl, rü'yetullah, Halku'l-Kur'ân, Allah'ın sıfatları gibi konularda Cehmiyye ve Mu'tezile'nin görüşlerini eleştirmek için kaleme almıştır.¹⁹

2. *er-Red alâ Bişr el-Merîsî. Nakzu'l-Îmâm Ebi Saîd Osman b. Saîd ale'l-Merîsiyyi'l-cehmiyyi'l-anîd* adıyla da anılan bu eser, Bişr el-Merîsî (ö. 218/833) ve taraftarlarına karşı reddiye olarak yazılmıştır. Bu eserin muhtevâsından, Bişr el-Merîsî, Muhammed b. Şücâ' es-Selcî (ö. 266/880) ve Osman ed-Dârimî'nin ismini vermeden "muâriz" olarak kaydettiği Hanefî âlimlerinden birine karşı yazılmıştır.²⁰ Eserin muhteva yönünden *er-Red ale'l-cehmiyye* ile büyük benzerlikler arz ettiği görülmektedir. Bununla birlikte ilk eserde bulunmayan bazı konuların bu eserde yer aldığı dikkat çekmektedir. Eser üç bölüme (cüz) ayrılmıştır. Birinci bölümde şu konuların yer aldığı görülmektedir. Kitabın telif sebebi, Allah'ın isimlerine ve mahlûk olmadığına iman, Allah'ın duyularla idrak edilmesi, nüzûl, had ve arş, rü'yetullah, esâbî'u'r-Rahmân, beynûnet, Kelâmullah, Halku'l-Kur'ân, âsârın hüccet olabilmesi, bazı hadislerin te'vili, bazı muhaddislerin teşbîhle ithamı, bazı haberî sıfatlarla ilgili tartışmalar.²¹ Osman ed-Dârimî bu eserinde, hadislerin sonraki dönemlerde yazıya geçirilmesi sebebiyle bunlara güvensizliğini ileri sürenlere karşı bir bölüm ayırarak bu görüşleri reddetmiştir.²²

3. *Târîhu Osman b. Saîd ed-Dârimî*. Bu da müellifin günümüze ulaşan üçüncü eseridir. Eser, râvilerin cerh ve ta'dîli hakkında Osman ed-Dârimî'nin sorduğu sorulara Yahya b. Maîn'in verdiği kısa cevapların muhtevâdır.²³

II. Hadislerin Yazılması Meselesi

Hadis ilminin önemli konularından biri olan hadislerin yazılması meselesinin, hicrî III. asırda tartışılmış olması, bu meselenin hadis ilminin oluşmaya başladığı ilk dönemden itibaren ilim ehli arasında konuşulup tartışıldığını

¹⁹ Eser hakkında daha geniş bilgi için bkz. Kaya, *a.g.e.* s. 201-204; Aydınlı, "Dârimî, Osman b. Saîd", *DİA*. VIII, 496; Bekir Topaloğlu, "*er-Red ale'l-Cehmiyye*", *DİA*. XXXIV, 512-513.

²⁰ Kaya, *a.g.e.* s. 204; Aydınlı, "Dârimî, Osman b. Saîd", *DİA*. VIII, 496.

²¹ Osman ed-Dârimî'nin bu eseri hakkında geniş bilgi için bkz. Kaya, *a.g.e.* s. 204-209.

²² Bkz. Osman ed-Dârimî, *Nakzu'd-Dârimî*, II, 604-670.

²³ Bkz. Kaya, *a.g.e.* 209.

göstermektedir. Hadislerin yazılmasıyla ilgili olarak Hz. Peygamber'den, biri hadislerin yazılmasını yasaklayan, diğeri de buna izin veren iki tür rivayetlerin geldiğini kaynaklar kaydetmektedir.²⁴

Hadislerin yazılmasıyla ilgili birbiriyle çelişen rivayetlerin mevcudiyeti hadis kitabedinin ne zaman başladığı konusunu da gündeme getirmektedir. Bazı yazarlar hicrî II. asrın başlarından itibaren hadislerin yazıya geçirilme işleminin başladığını ileri sürmektedir. Oryantalistlerin de arasında bulunduğu bazı araştırmacılar ise hicrî II. asrın ikinci yarısından sonra, hatta bazıları III. yüzyılın ilk yarısında²⁵ hadislerin yazıya geçirildiğini ileri sürmektedirler. Buna karşılık ilk dönem hadis âlimlerinin de dâhil olduğu bir kesim de, hadislerin Hz. Peygamber'in hayatta olduğu dönemden itibaren kısmen de olsa kayda geçirildiği kanaatindedir. Burada görüşlerine yer vereceğimiz *ehl-i hadîs* âlimlerinden Osman ed-Dârimî de bu kanaati paylaşanlar arasında yer almaktadır. Dârimî, Bişr el-Merîsî ve taraftarlarına karşı reddiye olarak yazdığı *er-Red alâ Bişr el-Merîsî* adlı eserinde, hadislerin yazılması konusunu bir problem olarak ele alarak incelemiştir. Dârimî, hadislerin Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn döneminde yazıya geçirilmediğini ileri sürerek hadislere güvensizliklerini dile getiren Bişr el-Merîsî ve taraftarlarına itiraz ederek hadislerin kitâbetinin sahâbe döneminde başladığını savunmakta ve buna dair verdiği örneklerle görüşünü kanıtlamaya çalışmaktadır.

Hadis tarihi açısından büyük önem taşıyan hadislerin yazılması meselesinin genellikle Müsteşrikler ve hadis karşıtları tarafından olumsuz anlamda ve hadislere olan güveni kökten zedeleyici nitelikte kullanıldığı dikkati çekmektedir.²⁶ Bu bakımdan hadislerin yazılması meselesinin bu dönemde tartışılmış olması konuya ışık tutması bakımından önemlidir.

²⁴ Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Ahmet Yücel, "Hadislerin Yazılmasıyla İlgili Rivayetlerin Tenkit ve Değerlendirilmesi", *MÜİFD*. 1998-1999, XVI-XVII, s. 91-121; a.mf. "Kitâbet", *DİA*. XXVI, 81-83; a.mf. *Hadis Tarihi*, (MÜİFVY. İstanbul, 2012), 43-44; A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 19-27; Koçyiğit, *Hadislerin Toplanması ve Yazı ile Tespiti*, s. 21-25; a.mlf. *Hadis Tarihi*, s. 26-32; İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı*, (MÜİFVY. İstanbul, 1989), s. 6-12.

²⁵ Goldziher bu görüşü savunanlardandır. Bkz. Yücel, "Kitâbet", *DİA*. XXVI, 83.

²⁶ Hadislerin yazılması meselesi ile genel anlamda hadislere karşı oryantalistlerin yaklaşımları konusunda geniş bilgi için bkz. Talat Koçyiğit, *Hadislerin Toplanması*

A. Hadis Yazan Sahâbiler

Hadislerin yazılması meselesi ve bunun ne zaman başladığı konusu, hadis ilminin önemli konuları arasında yer almaktadır. Hadis âlimleri bu konuyu erken dönemden itibaren ele alarak inceleme konusu yapmışlardır. Bu konuyu inceleyen hadis âlimlerinden biri de, hicrî III. asırda yaşamış olan muhaddis Osman ed-Dârimî'dir. Hz. Peygamber döneminde hadis yazan sahâbilerin Osman ed-Dârimî'nin eserinde belirttiği kişilerden ibaret olmadığı bilinmektedir. Nitekim Talat Koçyiğit, sahâbe arasında Hz. Peygamber'den hadis yazan 11 kişinin ismini vermektedir.²⁷ M. Mustafa el-A'zamî'nin tesbitine göre, 52 sahâbî hadis yazmıştır.²⁸ Sa'd b. Ubâde (ö. 14/635), Muâz b. Cebel (ö. 17/638), Semüre b. Cündeb (ö. 60/680), Abdullah b. Abbâs (ö. 68/687), Câbir b. Abdullah (ö. 78/697), Abdullah b. Ebû Evfâ (ö. 86/705), Enes b. Mâlik (ö. 93/711) hadis yazan sahâbilerdendir.²⁹

Osman ed-Dârimî, ilk dönemlerde hadisler yazılmadığı gerekçesiyle hadislere güvenilemeyeceğini ileri sürenlerin görüşlerini reddetmek maksadıyla, Hz. Peygamber döneminde hadislerin yazıldığına dair dört örnek vermektedir. Biz de bu makalede Dârimî'nin görüşlerini esas alarak Hz. Peygamber döneminde hadis yazanları inceleyeceğiz. Osman ed-Dârimî'nin kanaatine göre, Bişr el-Merîsî ve taraftarlarının bazı hadislere getirdiği yorumlar, hadis tenkitleri, âsârın delil olması gibi hususlardaki görüşleri, aslında âsâra karşı çıkmak anlamına gelmektedir. Bişr el-Merîsî'nin taraftarlarından olan ve Dârimî'nin muâriz olarak isimlendirdiği kişinin ileri sürdüğü iddialardan biri de, hadislerin yazılmasıyla ilgilidir. Onların iddiasına göre hadisler ve âsâr, Resûlullah'ın (s.a.) zamanında ve Hz. Osman'ın şehit edilmesine kadar yazılmadığı gibi daha sonraki halifeler döneminde de yazılmamıştır. Daha sonra Dârimî, sahâbeden hadis yazan bazı kişiler ve yazdıkları hadis sahifeleri hakkında verdiği bilgilerle muârizın iddiasının doğru olmadığını ispatlamaya çalışmaktadır. Hz. Pey-

ve Yazı ile Tespiti, s. 18; Ahmet Yücel, *Oryantalistler ve Hadis*, (MÜİFVY. İstanbul, 2013), s. 24 vd.; a.mf. *Hadis Tarihi*, s. 185-213; A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 19-27; Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 11-12.

²⁷ Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s. 34-68. Ayrıca bkz. a.mlf. *Hadislerin Toplanması ve Yazı ile Tespiti*, s. 53-129.

²⁸ Bkz. A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 34-58.

²⁹ Yücel, *Hadis Tarihi*, s. 32.

gamber döneminde hadis yazan sahâbîler arasında Hz. Ali (ö. 40/661), Abdullah b. Amr b. Âs (ö. 65/684-85), Hz. Ebû Bekir'in (ö. 13/634) isimlerini, bunlara ilave olarak Hz. Peygamber'in Yemen halkı için yazdırarak Amr b. Hazm (ö. 53/673) ile gönderdiği sahîfeyi saymaktadır. Hicrî III. asırda, Hz. Peygamber ve sahabe döneminde yazıya geçirilmediği gerekçesiyle hadislere güvensizlik iddialarının varlığı ve iddiaların aynı dönemde yaşamış bir *ehl-i hadîs* alimi olan Osman ed-Dârimî tarafından, mezkur dönemde hadis kitabetine dair örnekler verilerek reddedilmesi dikkate değer bir husustur. Şimdi sırasıyla, Osman ed-Dârimî tarafından hadis yazdığı belirtilen sahâbîler ve hadis sahîfeleri incelenerek değerlendirilecektir.

1. Hz. Ali'nin sahîfesi

Osman ed-Dârimî'ye göre, hadislerin Resûlullah (s.a.) ve sonraki halifeler döneminde yazıldığına dair sahih bilgiler ve rivayetler bulunmaktadır. Hz. Peygamber'in halifelerinden biri olan Ali b. Ebû Tâlib (r.a), "Sahîfe" diye anılan bir kısım hadisler yazmıştır. Hz. Ali'nin yazmış olduğu bu Sahîfe'de bazı yaralamaların diyetleri ile ilgili hükümler, Medine'nin "Ayr" ile "Sevr" arasında kalan bölümünün harem olduğu, burada bir bid'at (hades) çıkarana yahut bid'at çıkarana birini burada barındıran kişiye Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların lânetinin olduğu, mümin birinin kâfir birine karşılık öldürülemeyeceği (kısas edilemeyeceği) ve daha başka konulara dair hükümler yer almaktadır.³⁰

³⁰ Söz konusu sahîfenin farklı rivayetleri ve muhtevası için bkz. İbn Tahmân, Ebû Saîd İbrâhîm b. Tahmân b. Şu'be el-Herevî, *Meşyehatu İbn Tahmân*, (thk. Muhammed Tâhir Mâlik, Matbu'atu Mecma'i'l-Lugati'l-Arabiyye, Dımaşk, 1983), s. 104-106; Fezâri, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed b. el-Hâris el-Fezârî, *Kitâbü's-Siyer*, (thk. Fârûk Hamâde, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1987), s. 220-221; Tayâlisî, Ebû Davud Süleyman b. Davud b. el-Cârûd et-Tayâlisî el-Basrî, *Müsnedü Ebî Davud et-Tayâlisî*, (thk. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türkî, Dârü Hicr, Mısır, 1999), I, 90, 152; Humeydî, Ebû Bekr Abdullah b. ez-Zübeyr b. İsâ el-Kureşî el-Humeydî, *el-Müsned*, (thk. Hasan Selim Esed ed-Dârânî, Dârü's-Saka, Dımaşk, 1996), I, 172; Abdürrezzâk es-San'ânî, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî, *el-Musannef*, (thk. Habîburrahmân el-A'zamî, el-Mektebü'l-İslâmî, 1403), IX, 263; X, 99; Ebû Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî, *Kitâbü'l-Emvâl*, (thk. Halil Muhammed Hirâs, Dârü'l-Fikr, Beyrût, trs.), s. 241; İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekir b. Ebû Şeybe Abdullah b. Muhammed b.

Osman ed-Dârimî, bu sahîfeyi; A'meş → İbrâhim et-Teymî → o babasından → Hz. Ali isnâdıyla³¹ rivayet etmiştir.³² Dârimî'ye göre, "Ali'nin Sahîfesi"

İbrâhim b. Osman b. Havâstî el-Absî, *el-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*, (thk. Kemâl Yusuf el-Hût, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1409), IV, 449; V, 409; VII, 295; Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *el-Müsned*, (thk. Şuayb el-Arnaût, Âdil Mürşid, vd. Editör, Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 2001), II, 36, 51, 170, 181, 212, 221, 264, 267, 286, 304, 428, 432; a.mlf. *Fezâilü's-Sahâbe*, (thk. Vasiyullah Muhammed Abbâs, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1983), II, 704; İbn Zencûye, Ebû Ahmed Humejd b. Mahled b. Kuteybe el-Horasânî, *Kitâbü'l-Emvâl*, (thk. Şâkir Zib Feyyâz, Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Bühûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, Riyad, 1986), II, 441-442; Dârimî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Abdirrahmân b. el-Fazl ed-Dârimî, *es-Sünen*, (thk. Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî, Dârü'l-Mugnî, 2000), "Diyât", 5; Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrâhim b. el-Mugîre el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, (thk. Muhammed Zühayr b. Nâsır, Dârü Tavki'n-Necât, 1422), "İlim", 39; "Fezâilü'l-Medine", 1; "Cizye", 10, 17; "Ferâiz", 21; "Diyât", 24; "İ'tisâm", 5; Müslim, Ebû'l-Hasan Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbüri, *el-Câmi'u's-sahîh*, (thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dârü İhyâit-Türasi'l-Arabî, Beyrût, 1955-1956), "Hac", 1370; "Edâhî", 1978; İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd (Mâce) el-Kazvîni, *Sünen İbn Mâce*, (thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981), "Diyât", 21; Ebû Davud, Süleyman b. el-Eş'as b. İshâk b. Beşîr b. Şeddâd b. Amr el-Ezdî es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, (thk. Şuayb el-Arnaût-Muhammed Kâmil Karabelli, Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, by. 2009), "Menâsik", 96; "Diyât", 11; Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre b. Musa b. Dahhâk et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, (thk. Beşşâr Avvâd Mârûf, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrût, 1998), "Diyât", 16; "Velâ", 3; Osman ed-Dârimî, *Nakzu'd-Dârimî*, II, 605-607; Bezzâr, Ebû Bekir Ahmed b. Amr b. Abdülhâlık b. Hallâd b. Ubeydullah el-Bezzâr, *Müsnedü'l-Bezzâr*, (thk. Mahfuzurrahman Zeynullah - Adil b. Sa'd - Sabri Abdülhalık eş-Şâfiî, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medine-i Münevvere, 1988-2009), II, 128, 132, 134, 135, 150; Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *es-Sünen*, (thk. Abdülfettâh Ebû Gudde, Mektebü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, Haleb, 1986), "Kasâme", 8, 12; Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ b. Yahya b. İsa b. Hilâl et-Temîmî el-Mevsilî, *Müsnedü Ebî Ya'lâ*, (thk. Hüseyin Selim Esed, Dârü'l-Me'mûn li't-Türâs, Dırmaşk, 1984), I, 228, 254, 282, 319, 350, 450; İbnü'l-Cârûd, *el-Müntekâ*, s. 200; Abdullah b. Ahmed, Ebû Abdirrahmân Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *es-Sünne*, (thk. Muhammed b. Saîd b. Salim el-Kahtânî, Dârü İbn Kayyim, Demmâm, 1986), II, 537-543.

³¹ Osman ed-Dârimî'nin eseri üzerinde yüksek lisans çalışması yapan Reşîd b. Hasan el-Elma'î, isnaddaki İbrâhim et-Teymî'yi "Bürdân (Berdân)" diye marûf "Ebû İshâk

İbrahim b. Sâlim b. Ebû Ümeyye et-Teymî el-Medenî (ö. 153/770)" olarak, onun babasını da "Ebü'n-Nadr Sâlim b. Ebû Ümeyye et-Teymî el-Medenî (ö. 129/747)" şeklinde vermektedir. Ricâl ve tabakât kaynaklarında, A'meş'in (ö. 148/765) Bürdân'dan ve babası Sâlim b. Ebû Ümeyye'nin Hz. Ali'den rivayeti olduğuna dair bilgi bulunmamaktadır. Buna karşılık A'meş'in, aynı adla anılan ve "İbrahim et-Teymî" diye şöhret bulan İbrahim b. Yezîd b. Şerîk et-Teymî'den (ö. 92/710-11), yine Yezîd b. Şerîk et-Teymî'nin de Hz. Ali'den rivayette bulunduğu belirtilmektedir. Bkz. İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, (thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrût, 1990), VI, 161; Müslim, Ebü'l-Hasan Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbüri, *el-Künâ ve'l-esmâ*, (thk. Abdürrahîm Ahmed Muhammed el-Kaşkarî, İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmi bi'l-Câmiati'l-İslâmiyye, Medine, 1984), I, 88; İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, (Dârü İhyâi't-Türasi'l-Arabî, Beyrût, 1952), IX, 271; Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, XIV, 330; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, II, 232; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*; V, 540; a.mlf. *Siyer*, V, 60-62; İbn Kesîr, *et-Tekmil*, II, 342. Bu rivayetin isnâdında yer alan Yezîd b. Şerîk, İbrâhim et-Teymî ve A'meş hakkında hadis münekkidleri şu değerlendirmeyi yapmışlardır: İbrahim et-Teymî'nin babası Yezîd b. Şerîk et-Teymî, "sika" kabul edilmiştir. Değerlendirmeler için bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, VI, 161; Kelâbâzî, Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. el-Hüseyn el-Buhârî el-Kelâbâzî, *el-Hidâye ve'l-irşâd fî ma'rifeti ehli's-sika ve's-sedâd ellezîne ahrece lehüm el-Buhârî fî Câmi'ih*, (thk. Abdullah el-Leysî, Dârü'l-Marife, Beyrût, 1407), II, 808; İbn Mencûye, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Yezdî el-İsfahânî, *Ricâlu Sahihi Müslim*, (thk. Abdullah el-Leysî, Dârü'l-Marife, Beyrût, 1407), II, 359; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXXII, 161; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, V, 540; İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr el-Kureşî el-Basrî ed-Dımaşkî, *et-Tekmil fi'l-cerh ve't-ta'dîl ve ma'rifetü's-sikâti ve'd-du'afâ' ve'l-mecâhil*, (thk. Şâdi b. Muhammed b. Sâlim Âl-i Nu'mân, Merkezü'n-Nu'mân li'l-Bühûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye ve Tahkîki't-Türâs ve't-Terceme, Yemen, 2011). II, 342.

Rivayetleri Kütüb-i Sitte'de yer alan İbrâhim et-Teymî (ö. 92/710-11), "sâlihu'l-hadîs" ve "sika" olarak değerlendirilmiştir. Bkz. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 145; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, II, 232; Zehebî, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz ez-Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdir-ricâl*, (thk. Ali Muhammed el-Buhârî, Dârü'l-Marife, 1963), I, 74; Salahattin Polat, "İbrahim et-Teymî", *DİA*. XXI, 357.

A'meş (ö. 148/765), sika ve faziletli biri olmakla birlikte tedlîs yaptığı belirtilmiş ve sika olarak muamele görmüştür. Bkz. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IV, 146;

olarak meşhur olan bu hadis sahîfesi³³, hadislerin Hz. Peygamber zamanında yazıldığıнын bir belgesidir. Dârimî, bu rivayetin isnâdının "ceyyid"³⁴ olduğunu belirttiikten sonra, hadislerin Hz. Peygamber zamanından Hz. Osman'ın katledildiği döneme kadar yazılmadığını iddia eden muhatabından da, iddiasını doğrulayacak rivayeti isnâdıyla birlikte zikretmesini talep etmektedir.³⁵ Hadislerin yazılması meselesine farklı yaklaşan çağdaş Şii bilginler; Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in hadis rivayeti ve yazılması konusundaki tutumlarını kendilerine göre yorumlamışlardır. İlk iki halifenin bu konulardaki tutumlarını, onların hadis konusundaki eksikliklerine ve yetersizliklerine yorumlamışlardır. Onların iddiasına göre, bu halifeler, Hz. Ali ve evladının fazileti hakkındaki hadislerin ortaya çıkmasını engellemek maksadıyla hadislerin yazılmasına hatta

Kelâbâzî, *el-Hidâye ve'l-irşâd*, I, 61; İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-Erbilî, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'u ebnâ'i'z-zamân*, (thk. İhsân Abbâs, Dârü Sâdır, Beyrut, 1900-1994), II, 400; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXXII, 87; Zehebi, *Mizânü'l-i'tidâl*, II, 224; Alâî, Ebû Saïd Salâhuddin Halil b. Keykeldî b. Abdullah ed-Dımaşkı, *Câmi'u't-tahsil fi ahkâmî'l-merâsîl*, (thk. Hamdi Abdülmecîd es-Selefi, Âlemü'l-Kütüb, Beyrût, 1986, s. 106, 188; İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdelisîn*, s. 33)

³² Osman ed-Dârimî, *Nakzu'd-Dârimî*, II, 604-605. Ayrıca bkz. Tayâlisî, *el-Müsned*, I, 90, 152; Abdürrezâk es-San'ânî, *el-Musannef*, IX, 263; Abdullah b. Ahmed, *es-Sünne*, II, 541-542; İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saïd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî ez-Zâhirî, *el-Muhallâ bi'l-Âsâr*, (Dârü'l-Fikr, Beyrût, trs.), X, 231.

³³ Bu hadis sahîfesi Rifat Fevzi Abdülmuttalib tarafından "*Sahîfetü Ali b. Ebî Tâlib an Resûlillâh dirâsetün tevsikiyye fıkhiyye*" adıyla neşredilmiştir (Dârü's-Selâm li't-Tıbâ'ati ve'n-Neşr, Kahire, 1986). Sahife hakkında daha geniş bilgi için bir önceki dipnottaki kaynaklara bakınız. Çağdaş araştırmacılardan A'zamî de, Ali b. Ebû Tâlib'e ait bu sahîfenin hangi râviler tarafından zikredildiğine ve bunu ondan kimlerin rivayet ettiğine dair isimlerden oluşan bir liste vermektedir. Bkz. A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 46-47.

³⁴ Osman ed-Dârimî, *Nakzu'd-Dârimî*, II, 606. Hadis münekkidlerinin yukarıda naklettiğimiz değerlendirmeleri ışığında, Osman ed-Dârimî'nin isnâd hakkındaki "ceyyid" ifadesinin doğru olduğu kabul edilebilir.

³⁵ Osman ed-Dârimî, *a.g.e.* II, 604-606.

hadis rivayetinde bile karşı çıkmışlardır.³⁶ Bu iddiaların sağlam bir dayanağının bulunmadığı açıktır.³⁷

Dârimî'nin, hadislerin yazılmasıyla ilgili olarak Muhammed b. Hanefiyye'den naklettiği diğer rivayet şöyledir:

جَاءَتْ سَاعَةَ عُثْمَانَ إِلَى عَلِيٍّ يَشْكُوهُ، فَقَالَ لِي: خُذْ هَذِهِ الصَّحِيفَةَ فَإِنَّ فِيهَا سُنَنَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَادْهَبْ بِهَا إِلَى عُثْمَانَ، قَالَ: فَذَهَبْتُ بِهَا إِلَى عُثْمَانَ فَقَالَ: لَا حَاجَةَ لَنَا فِيهَا، وَأَتَيْتُ بِهَا عَلِيًّا وَأَخْبَرْتُهُ فَقَالَ: "ضَعَهَا مَكَانَهَا"

"Osman'ın zekat memurları (babam) Ali'ye geldiler ve onu şikayet ettiler. Babam bana, 'Şu sahîfeyi al, onda Hz. Peygamber'in süneni var, onu Osman'a götür' dedi. Ben sahîfeyi Osman'a götürdüm. O bana, 'Bizim ona ihtiyacımız yok' dedi. Onu tekrar (babam) Ali'ye getirdim ve olup biteni haber verdim, o da bana 'Onu geri yerine koy' dedi."³⁸

Hiz. Osman'ın, o sahîfede yazılı olana ihtiyacının olmadığını söyleyerek geri çevirmesi,³⁹ bazı âlimler tarafından o sahîfede yazılı olanları kendisinin de bildiği ve uyguladığı şeklinde yorumlanmıştır.⁴⁰ Bazı müellifler ise Hiz. Ali'nin

³⁶ Tevhit Bakan, "Çağdaş Şii Bilginlere Göre Hadislerin Yazılması", *Atatürk ÜİFD*. (Erzurum, 2006), XXVI, 121-122, 152-154.

³⁷ Çağdaş Şii bilginlerin hadislerin yazılmasıyla ilgili görüşleri hakkında geniş bilgi için bkz. Tevhit Bakan, "Çağdaş Şii Bilginlere Göre Hadislerin Yazılması", *Atatürk ÜİFD*. (Erzurum, 2006), XXVI, 107-156.

³⁸ Osman ed-Dârimî, *a.g.e.* II, 606-607. Ayrıca bkz. Abdürrezzâk es-San'ânî, *el-Musannef*, IV, 6; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 378, a.mf. *Fezâilü's-Sahâbe*, II, 722; Buhârî, *el-Câmi'u's-sahih*, "Farzu'l-Humus", 4; İbn Hazm, *el-Muhallâ*, IV, 132-133; Humeydî, Ebû Abdullah Muhammed b. Fütûh b. Abdullah b. Fütûh b. Hamîd el-Ezdî el-Mayurkî el-Humeydî, *el-Cem' beyne's-Sahihayn el-Buhârî ve Müslim*, (thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb, Dârü İbn Hazm, Beyrût, 2002), I, 166; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXXIX, 266.

³⁹ Osman ed-Dârimî, *Nakzu'd-Dârimî*, II, 608.

⁴⁰ Humeydî, *el-Cem' beyne's-Sahihayn*, I, 166; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXXIX, 266; İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-müşkil*, I, 201.

yanında bulunan sahîfeye benzer bir sahîfenin Hz. Osman'ın da yanında mevcut olabileceğini söylemişlerdir.⁴¹

Bu rivayetin Osman ed-Dârimî'den önce Tayâlisî (ö. 204/819), Abdürrez-zâk es-San'ânî (ö. 211/826) , Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve Buhârî (ö. 256/870) gibi muhaddisler tarafından, Dârimî'den sonra da İbn Hazm (ö. 456/1064), Humeydî (ö. 488/1095), İbn Asâkir (ö. 571/1176) ve İbn Esîr (ö. 606/1210) tarafından nakledildiği anlaşılmaktadır. Dârimî tarafından nakledilen bu lafızla, diğer kaynaklarda nakledilen rivayete ait lafızlar arasında bâriz bir fark olduğu görülmektedir. Dârimî'nin rivayetine göre, zekat memurlarının Hz. Osman'dan şikayetçi oldukları anlatılmaktadır. Oysa aralarında Abdürrezzâk, Ahmed b. Hanbel ve Buhârî gibi muhaddislerin yer aldığı diğer rivayette geçen lafızlara göre, halkın Hz. Osman'dan değil onun zekat memurlarından şikayetçi oldukları ifade edilmektedir.⁴² Osman ed-Dârimî'nin rivayetindeki lafız ile diğer muhaddislerin rivayetinde yer alan lafız farkı, hadisin anlamını önemli derecede değiştirmektedir. Osman ed-Dârimî tarafından nakledilen lafzın, diğer bütün muhaddislerin naklettiği lafza aykırı olduğu açıkça görülmektedir.

⁴¹ İbn Battâl, Ebû'l-Hasen Ali b. Halef b. Abdilmelik b. Battâl el-Bekrî el-Kurtubî, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî li'bni Battâl*, (thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhim, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 2003), V, 267.

⁴² Ahmed b. Hanbel'in lafzı: (قَالَ لِي أَبِي:) «وَهَذَا أَمْرُ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَذْهَبَ بِهَذَا الْكِتَابِ إِلَى عُمَانَ، فَقُلْ لَهُ: إِنَّ النَّاسَ قَدْ شَكَرُوا سَعَاتِكَ» (لَذَكَرَهُ يَوْمَئِذٍ - بَعْثُهُ - فِي الصَّدَقَةِ» فَمَرَّهُمْ فَلْيَأْخُذُوا بِهِ، قَالَ: فَأَتَيْتُ عُمَانَ، فَذَكَرْتُ ذَلِكَ لَهُ قَالَ: فَلَوْ كَانَ ذَاكِرًا عُمَانَ بِشَيْءٍ فِي الصَّدَقَةِ» (لَذَكَرَهُ يَوْمَئِذٍ - بَعْثُهُ - فِي الصَّدَقَةِ). Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 378, a.mf. *Fezâilü's-Sahâbe*, II, 722.

Buhârî'nin lafzı: (قَالَ لِي أَبِي:) «وَهَذَا أَمْرُ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَذْهَبَ بِهَذَا الْكِتَابِ إِلَى عُمَانَ، فَذَكَرْتُ ذَلِكَ لَهُ قَالَ: فَلَوْ كَانَ ذَاكِرًا عُمَانَ بِشَيْءٍ فِي الصَّدَقَةِ» (لَذَكَرَهُ يَوْمَئِذٍ - بَعْثُهُ - فِي الصَّدَقَةِ). Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, "Farzu'l-Humus", 4. Ayrıca bkz. İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Cevzî, *Keşfü'l-müşkil min hadisi's-Sahîhayn*, (thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb, Dârü'l-Vatan, Riyad, trs.), 201; İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Ali b. Ahmed el-Ensârî el-Mısırî, *Şevâhidü't-tavzîh fi şerhi'l-Câmi'i's-sahîh*, (Dârü'n-Nevâdir, Dımaşk, 2008), XVIII, 407.

Yukarıda zikredilenler dışında hadis kaynaklarında nakledilen farklı rivayetler, Hz. Ali'ye ait bir sahîfenin varlığına işaret etmektedir. Ebû Cuheyfe'den gelen bu rivayete göre o şöyle demiştir: "Ben Ali'ye: Sizin yanınızda (Resûlullah'tan kalan) bir kitap, yazılmış bir şey var mıdır? diye sordum. Ali (r.a): Hayır, bizde Allah'ın Kitâb'ından, bir de Müslüman olana verilen anlayıştan başka bir şey yoktur. Bir de şu sahîfenin içindeki vardır, cevâbını verdi."⁴³

Hz. Ali'nin sahîfesinde yer alan hükümlere bakıldığında bunların Resûlullah (s.a.) tarafından belirlenmiş hükümler olması gerektiği açıktır.⁴⁴ Ancak söz konusu rivayetler bu hükümlerin ne zaman yazıya geçirilerek bir sahîfe haline getirildiği konusunda kesin bir bilgi vermemektedir. Bunun için de iki ihtimalden söz edilebilir. Birinci seçeneğe göre, bu sahîfe Hz. Peygamber hayatta iken yazıya geçirilmiş olabilir. İkincisine göre, bu sahîfenin Resûlullah'ın (s.a.) vefatından sonra yazılmış olması da mümkündür. Ancak bu iki seçenekten birini kesin olarak ortaya koyabilmek için ilave delillere ihtiyaç duyulduğu açıktır. Bununla birlikte, iki seçenekten hangisi kesinlik kazanırsa kazansın, Osman ed-Dârimî ve diğer muhaddisler tarafından rivayet edilen lafızlar, bu rivayetin nakledilme maksadı olan hadislerin sahâbe tarafından yazıldığına delâlet etmektedir. Osman ed-Dârimî, bu sahîfenin Hz. Ali tarafından Resûlullah'tan (s.a.) yazılmış olduğunu kabul etmektedir. Buhârî, Ebû Davud ve İbn Hibbân'ın naklettiği rivayetin lafızları Dârimî'nin görüşlerini destekler niteliktedir. Söz konusu rivayette yer alan Hz. Ali'ye ait (مَا كَتَبْنَا عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ) "Biz Nebî'den (s.a.) Kur'ân ve şu sahîfede

⁴³ Buhârî, *el-Câmi'ü's-sahîh*, "İlim", 40; "Diyât", 5. Ayrıca bkz. Tayâlisî, *el-Müsne'd*, I, 90; Abdürrezzâk es-San'ânî, *el-Musannef*, X, 99; Humeydî, I, 172-173; İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, V, 409; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, II, 36; Dârimî, *es-Sünen*, "Mukaddime", 33; Müslim, *el-Câmi'ü's-sahîh*, "Hac", 467; "Itk", 20; "Edâhî", 45; İbn Mâce, *es-Sünen*, "Diyât", 21; Ebû Davud, *es-Sünen*, "Menâsik", 96; Tirmizî, *es-Sünen*, "Diyât", 16; "Velâ ve Hibe", 3; Bezzâr, *el-Müsne'd*, II, 128, 134-135, 150; Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali en-Nesâî, *es-Sünenül-kübrâ*, (thk. Hasan Abdülmün'im Şelebi, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 2001), IV, 258; VI, 334.

⁴⁴ Kaynaklarda yer alan farklı lafızlarla gelen rivayetler bu hükümleri Resûlullah'a (s.a.) dayandırmakta yahut doğrudan Hz. Peygamber'den işitilmiş olduğunu bildirmektedir. Bkz. Buhârî, *el-Câmi'ü's-sahîh*, "Fezâilül-Medîne", 1; Abdullah b. Ahmed, *es-Sünne*, II, 560-561.

bulunanlardan başka bir şey yazmadık!"⁴⁵ sözü, bu sahîfenin Hz. Peygamber döneminde yazılmış olduğu tezini güçlendirmektedir. Tahâvî'nin rivayetinde geçen, Hz. Ali'nin bu sahîfeyi Resûlullah'tan (s.a.) dinlediğine⁴⁶ dair lafız da, sahîfenin o dönemde yazıldığı görüşünü desteklemektedir. Bu rivayetler, Dârimî'ye göre muârirzın iddiasının aksine, Hz. Osman'ın katledilmesinden önce dört halifeden biri olan Hz. Ali'nin yanında yazılı bir hadis sahîfesinin bulunduğunu göstermektedir.

2. Abdullah b. Amr b. Âs'ın Sahifesi

Hz. Ali dışında Abdullah b. Amr b. Âs (ö. 65/684-85) sahâbe arasında hadisleri yazmış biri olarak tanınmıştır. Hz. Peygamber'in genç ashâbı arasında hadis sahifesiyle şöhret kazananlardan biridir.⁴⁷ Süryancıyı bilen⁴⁸ ve güzel yazı yazan⁴⁹ bu sahâbî, hadisleri yazmak için Resûlullah'tan (s.a.) izin istemiş, kendisine verilen özel izinle⁵⁰ çok sayıda hadis yazmıştır ki, bizzat Resûlul-

⁴⁵ Buhârî, *el-Câmî'u's-sahîh*, "Cizye", 17; Ebû Davud, *es-Sünen*, "Menâsik", 96; İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Ahmed b. Hibbân et-Temîmî el-Büstî, *el-İhsân fî takrîbi Sahîhi İbni Hibbân*, (Tertîb, Emîr Alâüddîn Ali b. Balbân el-Fârisî, thk. Şuayb el-Arnaût, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1988), IX, 32; Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, V, 321.

⁴⁶ Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, VIII, 177-178. Ayrıca bkz. Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek*, IV, 169.

⁴⁷ Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s. 44; A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 43; Yücel, *Hadis Tarihi*, s. 31.

⁴⁸ Bkz. İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, (thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1990), VII, 343; A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 43; M. Yaşar Kandemir, "Abdullah b. Amr b. Âs", *DİA*, I, 85.

⁴⁹ Bkz. Kandemir, "Abdullah b. Amr b. Âs", *DİA*, I, 85.

⁵⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, II, 285; IV, 198; VII, 343; Osman ed-Dârimî, *Nakzu'd-Dârimî*, II, 608; Bezzâr, *el-Müsned*, VI, 374; Râmhürmüzî, Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasen b. Abdirrahmân b. Hallâd er-Râmhürmüzî el-Fârisî, *el-Muhaddisü'l-fâsil beyne'r-râvi ve'l-vâî*, (thk. Acâc el-Hatîb, Dârü'l-Fikr, Beyrût, 1404), s. 366, 367; Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî el-Bağdâdî, *Takyidü'l-ilm*, (İhyâü Sünneti'n-Nebeviyye, Beyrût, trs.), s. 79; İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-ümem ve'l-mülûk*, (thk. Muhammed Abdulkadir Atâ - Mustafa Abdulkadir Atâ), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1992), VI, 47.

lah'tan dinleyerek yazdığı bu hadis sahîfesine kendisi "es-Sahîfetü's-sâdika" demektedir.⁵¹ Abdullah b. Amr b. Âs'ın (r.a) hadis kitâbetiyle ilgili Hemmâm b. Münebbih'in (ö. 132/750) rivayeti şöyledir: "Ebû Hüreyre'nin (r.a), 'Resûlullah'ın (s.a.) ashâbı arasında Abdullah b. Amr b. Âs'tan başka Hz. Peygamber'in hadislerini benden daha çok bilen biri yoktur; çünkü o hadisleri yazardı, ben ise yazmazdım!" dediğini işittim."⁵²

Mugîre b. Hakem'den gelen diğer bir rivayet şöyledir: "Ebû Hüreyre'nin (r.a) şöyle dediğini işittim: "Resûlullah'ın ashâbı içinde, onun hadislerini benden daha çok ezberleyen biri yoktur. Sadece Abdullah b. Amr b. Âs bunun dışındadır, çünkü o hadisleri yazardı. Resûlullah'tan (s.a.) hadisleri yazmak için izin istemişti. Hadisleri eliyle yazar, ayrıca ezberlerdi. Ben ise sadece ezberlerdim!"⁵³

⁵¹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, II, 285; Osman ed-Dârimî, *Nakzu'd-Dârimî*, II, 608; İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*, (el-Mektebû'l-İslâmî, 1999), s. 132; Bezzâr, *el-Müsned*, VI, 374; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, s. 366, 367; Hattâbî, Ebû Süleyman Hamd (Ahmed) b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el-Hattâbî el-Büstî, *Garibü'l-hadîs*, (thk. Abdülkerîm İbrâhîm el-Garbâvî, Dârü'l-Fikr, Beyrût, 1982), I, 632; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, s. 79, 84; İbn Abdülber, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed b. Abdülber b. Âsım en-Nemrî el-Kurtubî, *Câmi'u beyâni'l-ilmî ve fadlih*, (thk. Ebû'l-Eşbâl ez-Züheyri, Dârü İbni'l-Cevzî, Demmâm, 1994), I, 305.

⁵² Osman ed-Dârimî, *Nakzu'd-Dârimî*, II, 609. Ayrıca bkz. Ma'mer b. Râşid, Ebû Urve Ma'mer b. Râşid el-Basrî es-San'anî, *el-Câmi*, (thk. Habîburrahmân el-A'zamî, el-Mektebû'l-İslâmî, Beyrût, 1403), XI, 259; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XII, 351; Dârimî, *es-Sünen*, "İlim", 39; Tirmizî, *es-Sünen*, "İlim", 12; "Menâkıb", 47; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, V, 366; Tahâvî, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. Selâme b. Abdülmelik b. Seleme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısırî et-Tahâvî, *Şerhu maâni'l-âsâr*, (thk. Muhammed Zührî en-Neccâr, Âlemü'l-Kütüb, 1994), IV, 320; İbn Hibbân, *es-Sahîh*, XVI, 103; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-Fâsıl*, s. 368; Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek*, III, 260

⁵³ Osman ed-Dârimî, *Nakzu'd-Dârimî*, II, 610-611. Ayrıca bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XV, 127; Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, Ebû Zür'a Abdurrahman b. Amr b. Abdillâh ed-Dımaşkî, *et-Târîh*, (thk. Şükrullah Nimetullah el-Kücânî, Mecma'u'l-Luga'l-Arabiyye, Dımaşk, trs.), s. 556; Bezzâr, *el-Müsned*, XVI, 217; Tahâvî, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. Selâme b. Abdülmelik b. Seleme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısırî et-Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, (thk. Şuayb el-Arnaût, Müessesetü'r-

Abdullah b. Amr b. Âs'a nisbet edilen hadis sahîfesi, Hz. Peygamber döneminde hadislerin yazıldığıının en güçlü delillerinden biridir. Yukarıda da belirtildiği gibi, onun Hz. Peygamber'den aldığı özel izinle hadisleri yazdığı konusunda görüş birliği bulunmaktadır.⁵⁴

3. Hz. Ebû Bekir'in yazdığı hadisler

Kaynaklarda yer alan bilgilerden anlaşıldığına göre, Hz. Peygamber hayatta iken hadisleri yazanlardan biri de ilk halife olan Hz. Ebû Bekir'dir. Hz. Peygamber, hayatının sonlarına doğru zekât ahkâmını yazmış fakat bunu valilerine göndermeden vefat etmişti.⁵⁵ Bizzat Resûlullah (s.a.) tarafından yazılmış⁵⁶ olan bu hadisler, O'nun vefatından sonra Hz. Ebû Bekir'e intikal etti ve uygu-

Risâle, 1994), IV, 355-356; a.mf. *Şerhu ma'âni'l-âsâr*, 318-319; Râmihürmüzî, *el-Muhaddisü'l-Fâsil*, s. 369; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, s. 83, 84.

⁵⁴ Abdullah b. Amr b. Âs'ın hadis sahîfesi hakkında yapılmış bir doktora çalışması bulunmaktadır. Bu hadis sahîfesi hakkında daha geniş bilgi için bkz., Veysel Özdemir, *Abdullah b. Amr ve es-Sahîfetü's-Sâdıka'sı*, Atatürk ÜSBE. Basılmamış Doktora Tezi Erzurum, 2008.

⁵⁵ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, II, 358, 360, 365, 367; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, VIII, 255, 256; İbn Zencûye, *Kitâbü'l-Emvâl*, II, 804; Dârimî, *es-Sünen*, "Zekât", 4, 6; İbn Mâce, *es-Sünen*, "Zekât", 9, 13; Tirmizî, *es-Sünen*, "Zekât", 4; Ebû Ya'lâ, *el-Müsne'd*, IX, 359. Ayrıca bkz. Koçyiğit, *Hadislerin Toplanması ve Yazı ile Tespiti*, s. 41-42.

⁵⁶ Bazı hadis kaynaklarında yer alan (أَقْرَأَنِي سَالِمٌ كِتَابًا كَتَبَهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي) الصَّدَقَاتِ قَبْلَ أَنْ يَتَوَفَّاهُ اللَّهُ "Sâlim bana, Resûlullah'ın (s.a.) vefatından önce, zekât ahkâmıyla ilgili yazdığı bir kitabı okuttu..." lafzı, bu kitabın Hz. Peygamber'in sağlığında ve O'nun tarafından yazıldığını ortaya koymaktadır. Bkz. İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, II, 358, 360, 365, 367; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, VIII, 255, 256-256; İbn Zencûye, *Kitâbü'l-Emvâl*, II, 804, 851; Dârimî, *es-Sünen*, "Zekât", 4, 6; İbn Mâce, *es-Sünen*, "Zekât", 9, 13; Tirmizî, *es-Sünen*, "Zekât", 4; Ebû Ya'lâ, *el-Müsne'd*, IX, 359.

Bu hadis sahîfesinin farklı rivayetlerinde geçen (هَذِهِ نُسْخَةُ كِتَابِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ) "Bu, Resûlullah'ın (s.a.) zekât hakkındaki kitabının/yazısının bir nüshasıdır..." ifadesi, onun bizzat Hz. Peygamber tarafından yazılmış veya yazdırılmış olduğunu gösterir. Bkz. Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 447; İbn Zencûye, *Kitâbü'l-Emvâl*, II, 803, 854; Ebû Davud, *es-Sünen*, "Zekât", 4; Tahâvî, *Şerhu müşkilil-âsâr*, XV, 20; a.mf. *Şerhu ma'âni'l-âsâr*, IV, 375; Dârekutnî, *es-Sünen*, III, 17; Hâkim en-Nisâbüri, *el-Müstedrek*, I, 550.

landı.⁵⁷ Hz. Ebû Bekir, Enes b. Mâlik'i (ö. 93/711-12) zekât memuru olarak Bahreyn'e gönderdiği sırada çoğaltılan bir nüshasını bu sahâbiye vermiştir. Bu ahkâm Enes (r.a) tarafından muhafaza edilmiş, vefatından sonra çocuklarına intikal etmiştir.⁵⁸ Hz. Ebû Bekir'e nisbet edilen bu hadis sahîfesinin, hadis kaynaklarında Enes b. Mâlik'in torunu Sümâme'den rivayet edildiği görülmektedir. Bu sahîfenin altında Resûlullah'ın (s.a.) mührünün bulunduğunu söyleyen Osman ed-Dârimî, bu hadisi şu isnâd ve lafız ile rivayet etmektedir: Musa b. İsmail → Hammâd b. Seleme → Sümâme b. Abdullah b. Enes.

عَنْ حَمَّادِ بْنِ سَلَمَةَ قَالَ: "أَخَذْتُ عَنْ ثُمَامَةَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَنَسٍ كِتَابًا، زَعَمَ أَنَّ أَبَا بَكْرٍ كَتَبَهُ لِأَنَسٍ وَعَلَيْهِ خَاتَمُ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، حِينَ بَعَثَهُ مُصَدِّقًا، وَكَتَبَ لَهُ: بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ هَذَا فَرِيضَةُ الصَّدَقَةِ الَّتِي فَرَضَهَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى الْمُسْلِمِينَ الَّتِي أَمَرَ اللَّهُ بِهَا نَبِيِّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ.. وَسَأَقُ الْحَدِيثَ بِطَوْلِهِ".

Hammâd b. Seleme şöyle demiştir: "Sümâme b. Abdullah b. Enes'ten, Ebû Bekir'in Enes'i zekât toplamak için gönderdiği zaman yazdığını ve üzerinde Resûlullah'ın (s.a.) mührü⁵⁹ olduğunu söylediği bir kitap aldım. O mektupta şunlar vardı: Rahmân ve Rahîm Allah adıyla. Bu, Allah'ın, Nebî'sine emrettiği ve Resûlullah'ın (s.a.) Müslümanlara farz kıldığı (belirlediği) zekât hükümleridir..." Daha sonra hadisi sonuna kadar zikretti.⁶⁰

⁵⁷ Tirmizî, *es-Sünen*, "Zekât", 4; Ebû Ya'lâ, *el-Müsned*, IX, 359; Rüyânî, *el-Müsned*, II, 405; Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek*, I, 549.

⁵⁸ Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s.38.

⁵⁹ Bkz. Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, "Zekât", 37, 38; "Şerike", 2; "Hayl", 3; İbn Mâce, *es-Sünen*, "Zekât", 10; Ebû Davud, *es-Sünen*, "Zekât", 4; Osman ed-Dârimî, *Nakzu'd-Dârimî*, II, 612; Hattâbî, *Me'âlimü's-sünen*, II, 17-18; Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek*, I, 548; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, s. 87; Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali b. Musa el-Hüsrevcirdî el-Beyhakî el-Horasânî, *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsar*, (thk. Abdülmü'tî Emin Kal'aci, Dârü'l-Va'y, Haleb, 1991), VI,18.

⁶⁰ Osman ed-Dârimî, *Nakzu'd-Dârimî*, II, 612. Ayrıca bkz. Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 454-455, 462; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 232-233; İbn Zencüye, *Kitâbü'l-Emvâl*, II, 811, 833; Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, "Zekât", 37; "Şerike", 2; "Hayl", 3; İbn Mâce, *es-Sünen*, "Zekât", 10; Ebû Davud, *es-Sünen*, "Zekât", 4; Nesâî, *es-Sünen*, "Zekât", 5, 10; Ebû Ya'lâ, *el-Müsned*, I, 115-116; İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nisâbü'rî, *es-Sahîh*, (thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî, el-Mektebü'l-İslâmî, 3. bs. Beyrût, 2003), IV, 14-15, 25, 33.

Osman ed-Dârimî'nin naklettiği bu rivayette açıkça geçmemekle birlikte, kaynaklar Enes b. Mâlik'in zekât memuru olarak Bahreyn'e⁶¹ gönderildiğini bildirmektedir. Bunun yanında Yemen'e gönderildiğine dair rivayet de bulunmaktadır.⁶² Enes b. Mâlik'in Bahreyn'e zekat memuru olarak gönderildiği bilinen bir husus olduğundan, Bahreyn'in de Yemen içinde kabul edilerek Yemen'e gönderildiği değerlendirilebilir.

Yukarıda nakledilen bilgilerden anlaşıldığına göre, Resûlullah'ın (s.a.) vefatından sonra halife olan Ebû Bekir (r.a), Bahreyn'e zekât memuru olarak gönderdiği Enes b. Mâlik'e, üzerinde zekât hükümlerinin bulunduğu bir hadis sahîfesi vermiştir. Bunun altında Hz. Peygamber'in mührünün bulunduğu, bütün kaynaklar tarafından kaydedilmektedir. Zekât hükümlerini ihtiva eden bu kitabın, Hz. Ebû Bekir tarafından Resûlullah'ın mührü ile mühürlenmiş olabileceği ve Hz. Peygamber döneminde değil Hz. Ebû Bekir döneminde yazılmış olduğu akla gelebilir. Fakat Mustafa el-A'zamî, Hz. Ebû Bekir tarafından zekatla ilgili hükümlerin bir kopyasının çıkarılarak Enes b. Mâlik'e gönderildiğini belirtmektedir.⁶³ Gerçekte hadiste geçen (أَنَّ أَبَا بَكْرٍ كَتَبَهُ لِأَنَسٍ) "bu kitabı Hz. Ebû Bekir'in (r.a) Enes'e yazdığını" belirten ifade, Enes'e verilen kitabın asıl nüshadan bir kopya olduğu anlamına gelmektedir. Ayrıca Tahâvî, Hz. Peygamber'in mührünün yanında Hz. Ebû Bekir'in mührünün de bulunduğunu bildirmektedir.⁶⁴ Bu ifade de, Enes'e verilen kitabın Hz. Ebû Bekir'in yanında bulunan kitabın bir kopyası olduğu görüşünü desteklemektedir. Buna göre, Hz. Ebû Bekir'in yanında bulunan sahîfenin Hz. Peygamber tarafından

⁶¹ Bkz. Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, "Farzu'l-Humus", 4; "Zekât", 38; Osman ed-Dârimî, *Nakzu'd-Dârimî*, II, 612; Bezzâr, *el-Müsned*, I, 102; İbn Huzeyme, IV, 14-15, 22; Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, XV, 18; a.mf. *Şerhu maâni'l-âsâr*, II, 33-34; IV, 374; Dârekutnî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed b. Mehdi b. Mes'ûd b. en-Nu'mân b. Dînâr el-Bağdâdî ed-Dârekutnî, *es-Sünen*, (thk. Şuayb Arnaût, Hasan Abdül-mün'im Şibli, Abdüllatif Hirzullah, Ahmed Berhûm, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 2004), III, 11-12.

⁶² Enes'in (r.a) Yemen'e gönderildiğine dair rivayet için bkz. İbn Hibbân, *es-Sahîh*, VIII, 57-58.

⁶³ A'zamî, İlk Devir Hadis Edebiyatı, s. 35.

⁶⁴ Tahâvî, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. Selâme b. Abdümelik b. Seleme el-Ezdi el-Hacri el-Mısri et-Tahâvî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, (thk. Sadeddin Ünal), Türkiye Diyânet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1995-1998), I, 293, 297, 315.

yazıldığı yahut yazdırıldığı ve mühürlendiği, ondan kopya edilen nüshaya ise Hz. Peygamber'in mührü ile birlikte Ebû Bekir'in mührünü vurduğunu düşünmek daha isabetli görünmektedir.

Hadisin metninde geçen; "Bu, Allah'ın, Nebî'sine emrettiği ve Resûlullah'ın (s.a.) Müslümanlara farz kıldığı (belirlediği) zekât hükümleridir..." ifadesi ve hadisin devamında zikredilen zekât hükümleri incelendiğinde,⁶⁵ bu bilgilerin kaynağının Resûlullah (s.a.) olduğu zorunlu olarak ortaya çıkmaktadır. Zira, Kur'ân'da zekât verilmesi emredilmekte, buna dair hükümler ise, hadiste belirtildiği gibi ayrıntılı olarak yer almamaktaydı. "Allah Resûlünün Müslümanlara farz kıldığı" ifadesi, zekâtı Resûlullah'ın (s.a.) farz kıldığını düşündürmektedir. Gerçekte zekâtı farz kılan Allah Teâlâ'dır; bunu tebliğ görevi kendisine verildiği için farz kılma ifadesi O'na izafe edilmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber'e itaat etmek müminlere farz kılındığı için, O'nun Allah'ın emrini tebliğ vazifesi ifade edilirken "farz kıldı" tabiri kullanılmış olabilir. Farz kelimesi takdir ve tayin etmek anlamlarına da geldiğinden, zekâta ilgili hüküm ve miktarların belirlenmesinin kastedilmiş olması da muhtemeldir. Hadiste geçen "Allah'ın, Nebî'sine emrettiği..." sözü, hükmün aslî kaynağının Allah'ın emir ve irâdesine dayandığını göstermektedir. Kur'ân'ın kesin emirlerinden biri olan zekât hükmünün uygulanabilirliğini sürekli kılmak için Resûlullah (s.a.) tarafından bu hükümler kayda geçirilmiş olmalıdır.

Bu bilgilerden hareketle, Osman ed-Dârimî'nin Hz. Ebû Bekir'in sahîfesi olarak takdim ettiği bu kitabın, hem Resûlullah (s.a.) hayatta iken, hem de ilk halifesi Ebû Bekir (r.a.) döneminde hadislerin yazıldığına delalet ettiğini söyleyebiliriz. Yazılı hadis metninin istinsah edilerek çoğaltılmasına, sözlü rivayetin yazıya geçirilmesi anlamında "hadislerin yazılması" ifadesi kullanılamasa da, çoğaltmanın yazılı bir metinden yapılmış olması, Hz. Peygamber'in vefatından önce bazı hadislerin yazıya geçirilmiş olduğunu ortaya koymaktadır.

Zekât hükümleri hakkında Resûlullah (s.a.) tarafından yazdırılmış olan bu hadis sahîfesinin bir nüshası da Ömer b. Hattâb'ın (r.a.) ailesinin yanında muhafaza edilmekteydi. Hz. Ebû Bekir'in yanında bulunan nüsha, onun vefa-

⁶⁵ Zekât hükümlerini açıklayan bu sahîfe, zekât hükümlerini ayrıntılı olarak anlatmaktadır. Bununla ilgili bilgi için 55 ve 60 numaralı dipnotlarda belirtilen kaynaklara bakınız.

tıyla Hz. Ömer'e intikal etmiştir.⁶⁶ Osman ed-Dârimî'nin naklettiğine göre bu nüshaya ait rivayetin isnadı şöyledir: Ebû Sâlih Abdullah b. Sâlih → Leys b. Sa'd → Yunus → İbn Şihâb.

حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ صَالِحٍ عَنْ لَيْثِ بْنِ سَعْدٍ عَنْ يُونُسَ عَنِ ابْنِ شِهَابٍ فِي الصَّدَقَاتِ نُسخةً
كِتَابِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَهِيَ عِنْدَ آلِ عُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، أَقْرَأَ بِهَا
سَالِمُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ فَوَعَيْتُهَا عَلَى وَجْهِهَا... وَسَاقَهُ أَبُو صَالِحٍ بِطَوْلِهِ

İbn Şihâb'dan rivayet edildiğine göre; "Resûlullah'tan (s.a.) zekat hükümleriyle ilgili olarak rivayet edilen kitap, Ömer b. Hattâb'ın (r.a) ailesinin yanında bulunuyordu. Bu kitabı Sâlim b. Abdullah bana okuttu, ben de onu tam manasıyla öğrendim." Daha sonra Ebû Sâlih hadisin tamamını rivayet etmektedir.⁶⁷

Burada söz konusu sahîfenin, zekât hükümlerini beyân hususunda Resûlullah'ın (s.a.) yazdırdığı mektubun bir nüshası olduğu açıkça dile getirilmektedir. Hadisi nakleden İbn Şihâb (ö. 124/742), bu nüshayı Salim b. Abdullah'tan dinlemiş ve hıfzetmiş. Ömer b. Abdülaziz'in (ö. 101/720) de Medine'ye vali tayin edildiği zaman Abdullah b. Ömer'in oğulları Sâlim ile Abdullah'ın yanında bulunan bu sahîfenin bir nüshasının istinsah ettirerek zekât memurlarına vermiş ve ona göre amel etmelerini emretmiştir. Bir nüshasını da Halife Velîd b. Abdülmelik'e (ö. 96/715) göndermiştir.⁶⁸ Bazı rivayetler, Sâlim tarafından İbn Şihâb'a okutulmuş olan bu kitabın Resûlullah (s.a.) tarafından

⁶⁶ Dârimî, *es-Sünen*, "Zekât", 6. Ayrıca bkz. İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, II, 358, 360, 365, 367, 369; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, VIII, 255, 256-257; İbn Zencûye, *Kitâbü'l-Emvâl*, II, 804.

⁶⁷ Osman ed-Dârimî, *Nakzu'd-Dârimî*, II, 613. Ayrıca bkz. Mâlik b. Enes b. Âmir el-Asbahî el-Medenî, *el-Müdevvene*, (Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1994), I, 354; Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 449; İbn Zencûye, *Kitâbü'l-Emvâl*, II, 803, 854-855; Ebû Davud, *es-Sünen*, "Zekât", 4; Tahâvî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, I, 298, 301; a.mf. *Şerhu müşkili'l-âsâr*, XV, 20-23; a.mf. *Şerhu maâni'l-âsâr*, IV, 75; Dârekutnî, *es-Sünen*, III, 17-19; Hâkim en-Nisâbüri, *el-Müstedrek*, I, 550; İbn Hazm, *el-Muhallâ*, IV, 129, 142, 167; Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, IV, 153.

⁶⁸ Mâlik b. Enes, *el-Müdevvene*, I, 354; Dârekutnî, *es-Sünen*, III, 17; Hâkim en-Nisâbüri, *el-Müstedrek*, I, 550; Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, IV, 153; İbn Abdülber, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed b. Abdülber b. Âsım en-Nemrî el-Kurtubî, *el-İstî'âb fî ma'rifeti'l-ashâb*, (thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Dârü'l-Cil, Beyrût, 1992), III, 181.

yazıldığını bildirmektedir.⁶⁹ İbn Şihâb, bir nüshasını yanına aldığı bu sahîfenin aslının Hz. Ömer'in ailesi yanında olduğunu söylemektedir. Bu sahîfenin, Hz. Ebû Bekir'in yanında bulunan sahîfenin çoğaltılmış bir nüshası olması da muhtemeldir.⁷⁰ Böyle kabul edilse bile, bu rivayetdeki lafızlar, bu hükümlerin Resûlullah (s.a.) tarafından yazdırılmış olduğunu sarahaten beyan etmektedir. Osman ed-Dârimî'nin, Resûlullah (s.a.) döneminde hadislerin yazıldığını gösteren deliller arasında saydığı, zekat hükümleriyle ilgili rivayete dair diğer nüshanın, Hz. Ömer'in torunu Sâlim b. Abdullah'ın (ö. 106/725) yanında bulunduğu, İbn Şihâb'ın da hadisi ondan rivayet ettiği anlaşılmaktadır.

4. Hz. Peygamber'in Yemen halkı için yazdırdığı sahife

Peygamber Efendimiz hayatta iken hadislerin yazıldığını gösteren bir delil de, Resûlullah (s.a.) tarafından Yemen halkı için yazdırılmış olan sahîfedir. Osman ed-Dârimî, hadisi Amr b. Hazm'dan (ö. 53/673) rivayet etmektedir.⁷¹ Hz. Peygamber, Amr b. Hazm'ı zekât memuru olarak görevlendirdiğinde bu hadis sahîfesini de birlikte göndermişti. Osman ed-Dârimî'nin bununla ilgili olarak naklettiği rivayetin isnâdı ve metni şöyledir:

حَدَّثَنَا الْحَكَمُ بْنُ مُوسَى، ثَنَا يَحْيَى بْنُ حَمَزَةَ، عَنْ سُلَيْمَانَ بْنِ دَاوُدَ، عَنِ الرَّهْرِيِّ، عَنْ أَبِي بَكْرٍ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ عَمْرٍو بْنِ حَزْمٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَدِّهِ: "أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَتَبَ إِلَى أَهْلِ الْيَمَنِ بِكِتَابٍ فِيهِ الْفَرَائِضُ وَالسُّنَنُ وَالذِّيَّاتُ، وَبَعَثَ بِهِ مَعَ عَمْرٍو بْنِ حَزْمٍ.

Hakem b. Musa → Yahya b. Hamza → Süleyman b. Davud → Zührî → Ebû Bekir b. Muhammed b. Amr b. Hazm → babası (Muhammed b. Amr b. Hazm) → dedesi (Amr b. Hazm):

"Resûlullah (s.a.) Yemen halkına bir sahîfe yazdırdı; onda ferâiz, sünen ve diyet konuları yer alıyordu. Onu Amr b. Hazm ile gönderdi."⁷²

⁶⁹ Bkz. İbn Mâce, *es-Sünen*, "Zekât", 4, 13; Tirmizî, *es-Sünen*, "Zekât", 4.

⁷⁰ Talat Koçyiğit, bu görüşü açık biçimde ifade etmektedir. Bkz. Koçyiğit, *Hadislerin Toplanması ve Yazı ile Tespiti*, s. 42, 44.

⁷¹ Osman ed-Dârimî, *Nakzu'd-Dârimî*, II, 614-615. Ayrıca bkz. Selman Başaran, "Amr b. Hazm", *DİA*, III, 84-85; A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 47-48; Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, 34-37.

⁷² Osman ed-Dârimî, *Nakzu'd-Dârimî*, II, 614-615. Ayrıca bkz. Mervezî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Nasr b. Yahya el-Mervezî, *es-Sünne*, (thk. Sâlim Ahmed es-Selefi, Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, Beyrût, 1408), s. 66; Nesâî, *es-Sünen*, VIII,

Osman ed-Dârimî, yukarıda hadislerin yazılması hakkında delil olarak naklettiği hadisi başka bir isnâdla da rivayet etmektedir. Bu rivayetin isnâdı ve lafzı şöyledir:

حَدَّثَنَا نُعَيْمُ بْنُ حَمَّادٍ عَنْ ابْنِ الْمُبَارَكِ عَنْ مَعْمَرٍ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ ابْنِ أَبِي بَكْرٍ بْنِ حَزْمٍ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ جَدِّهِ: أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَتَبَ لِعَمْرٍو بْنِ حَزْمٍ: فِي خُمْسٍ مِنَ الْإِبِلِ شَاةٌ...
وساق نعيم الحديث بطوله

Nuaym b. Hammâd → İbnü'l-Mübârek → Ma'amer (b. Râşid) → Abdullah b. Ebû Bekir b. (Muhammed b. Amr b.) Hazm → babası (Ebû Bekir b. Muhammed b. Amr b. Hazm) → dedesi (Muhammed b. Amr b. Hazm):

"Nebî (s.a.), Amr b. Hazm için şunları yazdı(rdı): Beş deve için bir koyun zekât verilir..." Nuaym (b. Hammâd) hadisi sonuna kadar nakleder.⁷³

Hâlid b. Velîd'in (ö. 21/642) aracılığıyla Müslüman olan Necran'daki Hâris b. Kâ'b oğullarına Hz. Peygamber Amr b. Hazm'i zekât memuru olarak göndermiş, dinî esasları ve Kur'an'ı öğretmeninin yanında zekât toplamakla görevlendirmiştir.⁷⁴ Orada yapacağı işleri belirten bir de tâlimatnâme yazdırıp kendisine vermiştir. Bu tâlimatnâmede ganimet, zekât, öşür, diyet ve cezaî konulara ait hükümler ile büyük günahlar, umre, talak, itâk gibi konular yer

58; a.mf. *es-Sünenü'l-kübrâ*, VI, 373; Tahâvî, *Şerhu maâni'l-âsâr*, II, 35-36; IV, 374; Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, II, 127; İbn Hibbân, *es-Sahîh*, XIV, 501-511; Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, I, 461; IV, 149, 574; VII, 154, 155, 166, 170; Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*, (thk. Ebû Abdullah es-Sûrakî-İbrâhim Hamdî el-Medenî, el-Mektebü'l-İlmiyye, Medine, trs.), s. 103-104; Başaran, "Amr b. Hazm", *DİA*, III, 84-85.

⁷³ Osman ed-Dârimî, *Nakzu'd-Dârimî*, II, 615. Ayrıca bkz. Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 84; İbn Zencûye, *Kitâbü'l-Emvâl*, II, 806; Tahâvî, *Şerhu maâni'l-âsâr*, IV, 374; a.mf. *Ahkâmu'l-Kur'an*, I, 302.

⁷⁴ Başaran, "Amr b. Hazm", *DİA*, III, 84-85; A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 47-48. Ayrıca bkz. Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ el-Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, (thk. Abdülmü'ti Emin Kal'aci, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 1984), II, 127; İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*, (thk. Ali Muhammed Muavviz-Ali Ahmed Abdülmecûd, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, by. 1994), IV, 202; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXI, 585; İbn Hacer, *el-İsâbe*, IV, 512.

almaktaydı.⁷⁵ Hadis kaynaklarından bazıları bu sahifeye ait hükümleri ilgili yerlerde parça parça nakletmekte, bazıları da bunu bütün olarak rivayet etmektedir.⁷⁶

Ömer b. Abdülaziz (ö. 101/720) halife olunca Resûlullah'ın (s.a.) yazdırmış olduğu zekâtlarla ilgili sahifeleri araştırmaya koyuldu ve bunun için Medine'ye adamlar gönderdi. Zekâtla ilgili talimatlardan biri Amr b. Hazm'in evlatlarının yanında bulundu. Hz. Ömer'in evlatlarının yanında da, Resûlullah (s.a.) tarafından yazdırılmış sahifenin Ömer (r.a) tarafından yazılmış bir nüshası tesbit edildi.⁷⁷ Resûlullah (s.a.) tarafından hadislerin yazdırıldığını gösteren bu rivayet, *ehl-i re'y*'in muhaddis fakîhlerinden kabul edilen Ebû Yûsuf'un *Kitâbü'l-Harâc*'ında da yer almaktadır.⁷⁸

Sonuç

Bu makalede, Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn döneminde hadislerin yazıldığına dair Osman ed-Dârimî tarafından ileri sürülen deliller incelendi.

⁷⁵ Bkz. İbn Hibbân, *es-Sahîh*, XIV, 501-511; Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, IV, 149-150; Taberânî, Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb el-Lahmî eş-Şâmî et-Taberânî, *el-Ahâdisü't-tivâl*, (thk. Hamdi b. Abdülmucîd es-Selefî, el-Mektebü'z-Zehrâ, Musul, 1983), s. 310; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 103-104.

⁷⁶ Bu sahîfenin bütün halindeki rivayetler için bkz. İbn Hibbân, *es-Sahîh*, XIV, 501-511; Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, IV, 149-150; Zeyla'î, Osman b. Ali b. Mihcen el-Bârî'î Fahrüddin el-Hanefî ez-Zeyla'î, *Nasbu'r-râye*, (thk. Muhammed Avvâme, Müessesetü'r-Reyyân li't-Tıbbâti ve'n-Neşr, Beyrût, 1987), II, 340-341; Heysemî, *Mecme'u'z-zevâ'id*, III, 71-72.

⁷⁷ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 347-348; İbn Zencûye, *Kitâbü'l-Emvâl*, II, 800-801; Tahâvî, *Şerhu maâni'l-âsâr*, IV, 373-374; a.mf. *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I, 299, 302; Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, IV, 154-155; a.mf. *Ma'rifetü's-sünen*, VI, 25; Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî el-Bağdâdî, *el-Müttefik ve'l-müfterik*, (thk. Muhammed Sadık Aydın el-Hâmîdî, Dârü'l-Kâdirî, Dımaşk, 1997), s. 684; Râfîî, Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm b. Muhammed b. Abdülkerîm er-Râfîî el-Kazvînî, *Şerhu Müsnedi'ş-Şâfiî*, (thk. Ebû Bekir Vâil Muhammed Bekir Zehrân, Vizâretü'l-Evkâf ve'ş-Şüûni'l-İslâmiyye, Katar, 2007), II, 104; İbn Hacer, *İthâfü'l-mehere*, XII, 462.

⁷⁸ Ebû Yûsuf, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî, *Kitâbü'l-Harâc*, (thk. Tâhâ Abdurraûf Sa'd – Sa'd Hasan Muhammed, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, Kahire, trs.), s. 84.

Hadislerin, Hz. Osman'ın şehit edilmesine kadar geçen sürede yazılmadığını ileri sürerek, hadislere karşı güvensizlik gösterenlere karşı Osman ed-Dârimî, Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn döneminde hadislerin yazıldığını ileri sürerek yukarıda zikredilen örnekleri vermektedir. Dârimî'nin verdiği örnekler, hadislerin Hz. Peygamber'in hayatta olduğu dönemde yazıya geçirildiğini açık olarak ortaya koymaktadır. Dârimî, sözü edilen dönemde hadislerin yazılmadığını ileri sürenlere karşı, dört örnek sunarak hadislerin yazıldığını ispat etmeye çalışmaktadır. Hz. Ali'den nakledilen; "Biz Hz. Peygamber'den, Kur'ân'dan ve şu sahîfede bulunanlardan başka bir şey yazmadık"⁷⁹ ya da; "Bizim yanımızda Allah'ın kitabından ve şu sahîfede yazılı olanlardan başka Resûlullah'tan (s.a.) bize kalan bir şey yoktur"⁸⁰ sözü, ona ait bir sahîfenin bulunduğuna açıkça işaret etmektedir. Yine Hz. Ali'nin bir hitabesinde ya da kendisine muhtelif kişiler tarafından sorulan bir soruya verdiği cevapta söylediği; "Kim bizim yanımızda, Allah'ın kitabından ve şu sahîfede bulunandan başka bir şey bulunduğunu ileri sürerse, o kesinlikle yalan söylemiştir!"⁸¹ sözü de bu sahîfenin varlığını teyit etmektedir. Hz. Peygamber'in amcazâdesi ve damadı olması sebebiyle, Müslümanların genelinden ayrı olarak onlara mahsus özel bir bilginin bulunabileceğini düşünen ve bunu öğrenmek için Hz. Ali'ye soru soranlara, onun vermiş olduğu cevap da, bu hadis sahîfesinin

⁷⁹ Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, "Cizye", 17; Ebû Davud, *es-Sünen*, "Menâsik", 96; İbn Hibbân, *es-Sahîh*, IX, 32; Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, V, 321. Ayrıca bkz. Dârimî, *es-Sünen*, "Diyât", 5.

⁸⁰ Tayâlisî, *el-Müsned*, I, 152; Abdürrezzâk es-San'ânî, *el-Musannef*, IX, 263; İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, VII, 295; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 170, 181, 221, 269, 304; Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, "Fezâilü'l-Medine", 1; "Cizye", 10; "Ferâiz", 21; İbn Mâce, *es-Sünen*, "Diyât", 21; Bezzâr, *el-Müsned*, II, 150, 290; III, 33; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IV, 258; VI, 334; Ebû Ya'lâ, *el-Müsned*, I, 254, 349; Tahâvî, *Şerhu ma'âni'l-âsâr*, IV, 18; İbn Hibbân, *es-Sahîh*, IX, 30; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, IV, 215; Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, V, 321; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLII, 396; LX, 255.

⁸¹ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, VII, 295; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 51-52; Müslim, *el-Câmi'u's-sahîh*, "Hac", 467; "Itk", 20; "Edâhî", 45; İbn Mâce, *es-Sünen*, "Diyât", 21; Tirmizî, *es-Sünen*, "Velâ ve Hibe", 3; Abdullah b. Ahmed, *es-Sünne*, II, 541-542; Ebû Ya'lâ, *el-Müsned*, I, 228; Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen*, XIII, 255; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, s. 88.

varlığını doğrulamaktadır.⁸² Hz. Ali'nin bu ifadeleri, Şîa tarafından Hz. Ali'ye ve ailesine Resûlullah (s.a.) tarafından özel bazı bilgiler ve sırlar verildiği iddiasını da açık biçimde nefyetmektedir. Bu sahîfede yer alan bilgilerin, başta Kütüb-i Sitte olmak üzere ilk devir hadis kaynaklarında yer almış olması, Hz. Ali'ye ait sahîfenin Hz. Peygamber döneminde yazıldığını savunan görüşü desteklemektedir.

Abdullah b. Amr b. Âs'ın Resûlullah'tan (s.a.) aldığı özel izinle hadisleri yazdığına dair rivayetler yaygınlık kazanmış ve genel kabul görmüştür. Bununla ilgili kaynaklar yukarıda ilgili başlıkta zikredilmiştir. Kaynaklar tarafından zikredilen Hz. Ali, Abdullah b. Amr b. Âs, Hz. Ebû Bekir gibi sahâbilerin hadisleri yazdıklarına dair rivayetler ile Resûl-i Ekrem'in Yemen halkı için yazılmasını emir buyurduğu ve Amr b. Hazm ile gönderdiği talimatnâmeyle muhtevi hadis sahîfesinin bulunması bunu doğrulamaktadır.

Osman ed-Dârimî'nin, burada dile getirdiği Bişr el-Merîsî ve taraftarlarının hadislere karşı çıkma sebebi olarak gösterdiği görüşlerin kaynağının yine Osman ed-Dârimî'nin kendi eserleri olduğunu belirtmemiz gerekir. Zira, Osman ed-Dârimî'nin hadislerin yazılması konusunda görüşlerine karşı çıktığı, Bişr el-Merîsî ve taraftarlarından herhangi birinin eseri mevcut bilgilerimize göre günümüze intikal etmemiştir. Bundan dolayı Bişr el-Merîsî ve taraftarlarının görüşleri konusunda Dârimî'nin verdiği bilgilere dayanılmak durumunda kalınmıştır.

Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn döneminde hadislerin yazılmadığı ve bu sebeple hadislere güvenilemeyeceğini ileri sürenlere karşılık, ilk dönemlerden itibaren hadislerin yazılmasıyla ilgili olarak bu rivayetleri nakleden Osman ed-Dârimî'nin değerlendirmesine göre nakledilen bu bilgiler ışığında, Hz.

⁸² Hz. Ali'ye sorulan soru ve onun cevabı için bkz. Tayâlisî, *el-Müsned*, I, 90, 152; Abdürrezzâk es-San'ânî, *el-Musannef*, X, 99, 100; Humeydî, *el-Müsned*, I, 172; Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 241; İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, IV, 449; V, 409; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 36, 212, 214 267, 286, 428, 432; İbn Zencûye, *Kitâbü'l-Emvâl*, II, 441-442; Dârimî, *es-Sünen*, "Diyât", 5; Buhârî, *el-Câmi'u's-sahih*, "İlim", 39; "Fezâilü'l-Medine", 1; "Diyât", 24, 31; Müslim, *el-Câmi'u's-sahih*, "Edâhî", 43, 44, 45; İbn Mâce, *es-Sünen*, "Diyât", 21; Ebû Davud, *es-Sünen*, "Diyât", 11; Tirmizî, *es-Sünen*, "Diyât", 16; Nesâî, *es-Sünen*, "Kasâme", 8, 12; Abdullah b. Ahmed, *es-Sünne*, II, 538, 539, 540; Bezzâr, *el-Müsned*, II, 128.

Peygamber zamanında ve ondan sonra Hulefâ-i Râşidîn döneminde, yani Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali dönemlerinde hadislerin yazıldığı kesinlik kazanmış olmaktadır. Osman ed-Dârimî dışında, hicrî III. asır muhaddislerinin hemen hepsinde Dârimî'nin naklettiği hadis kitâbetiyle ilgili bilgilerin yer almış olması, onun bu konudaki görüşünü desteklemektedir. Böylece Nebî (s.a.) ve Hulefâ-i Râşidîn dönemlerinde sınırlı da olsa hadislerin bazı sahâbîler tarafından yazıldığı tesbit edilmiş olmaktadır. Bu tesbitin, Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn döneminde hadislerin hiç yazılmadığı iddiasını geçersiz kılmakla birlikte hadislerin tamamının yazıya geçirildiğini ifade etmediğini belirtmemiz gerekir.

Kaynakça

- Abdullah b. Ahmed, Ebû Abdirrahmân Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *es-Sünne*, (thk. Muhammed b. Saîd b. Salim el-Kahtânî), Dâru İbn Kayyim, Demmâm, 1986.
- Abdullah el-Herevî, Ebû İsmail Abdullah b. Muhammed b. Ali el-Ensârî el-Herevî, *Zemmü'l-kelâm ve ehlih*, (thk. Abdurrahman Abdürrezzâk eş-Şebl), Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medine, 1998.
- Abdürrezzâk es-San'ânî, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî, *el-Musannef*, (thk. Habiburrahmân el-A'zamî), el-Mektebül-İslâmî, 1403.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *Fezâilü's-Sahâbe*, (thk. Vasiyullah Muhammed Abbâs), Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1983.
- , *el-Müsne'd*, (thk. Şuayb el-Arnaût, Âdil Mürşid, vd. Editör, Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 2001.
- Alâî, Ebû Saîd Salâhuddin Halil b. Keykeldî b. Abdullah ed-Dimaşkî, *Câmi'u't-tahsîl fi ahkâmi'l-merâsîl*, (thk. Hamdi Abdülmecîd es-Selefi), Âlemül-Kütüb, Beyrût, 1986.
- Aydınli, Abdullah, "Osman b. Saîd ed-Dârimî", *DİA*. VII, 494-495.
- A'zamî, Muhammed Mustafa, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, (çev. Hulusi Yavuz), İz Yayıncılık, İstanbul, 1993.
- Bakan, Tevhit, "Çağdaş Şii Bilginlere Göre Hadislerin Yazılması", *Atatürk ÜİFD*. (Erzurum, 2006), XXVI,
- Başaran, Selman, "Amr b. Hazm", *DİA*. III, 84-85.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali b. Musa el-Hüsrevcirdî el-Beyhakî el-Horasânî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 2003.

- , *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr*, (thk. Abdülmü'ti Emin Kal'aci), Dârü'l-Va'y, Haleb, 1991.
- Bezzâr, Ebû Bekir Ahmed b. Amr b. Abdülhâlık b. Hallâd b. Ubeydullah el-Bezzâr, *Müsnedü'l-Bezzâr*, (thk. Mahfuzurrahman Zeynullah - Adil b. Sa'd - Sabri Abdülhalık eş-Şâfi), Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medine-i Münevvere, 1988-2009.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail b. İbrâhim b. el-Mugîre el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahih*, (thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır), Dârü Tavki'n-Necât, 1422.
- Çakan, İsmail Lütfi, *Hadis Edebiyatı*, MÜİFVY. İstanbul, 1989.
- Dârekutnî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed b. Mehdi b. Mes'ûd b. en-Nu'mân b. Dînâr el-Bağdâdi ed-Dârekutnî, *es-Sünen*, (thk. Şuayb Arnaût), Hasan Abdül-mün'im Şibli, Abdüllatif Hirzullah, Ahmed Berhûm, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 2004.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Abdirrahmân b. el-Fazl ed-Dârimî, *es-Sünen*, (thk. Hüseyin Selim Esed ed-Dârâni), Dârü'l-Mugnî, 2000.
- Ebû Davud, Süleyman b. el-Eş'as b. İshâk b. Beşir b. Şeddâd b. Amr el-Ezdi es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, (thk. Şuayb el-Arnaût - Muhammed Kâmil Karabelli), Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, by. 2009.
- Ebû Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî, *Kitâbü'l-Emvâl*, (thk. Halil Muhammed Hirâs), Dârü'l-Fikr, Beyrût, trs.
- Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ b. Yahya b. İsa b. Hilâl et-Temîmî el-Mevsilî, *Müsnedü Ebî Ya'lâ*, (thk. Hüseyin Selim Esed), Dârü'l-Me'mûn li't-Türâs, Dımaşk, 1984.
- Ebû Yûsuf, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhim b. Habîb b. Sa'd el-Kûfi, *Kitâbü'l-Harâc*, (thk. Tâhâ Abdurraûf Sa'd - Sa'd Hasan Muhammed), el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, Kahire, trs.
- Ebû Zür'a ed-Dımaşkı, Ebû Zür'a Abdurrahman b. Amr b. Abdillâh ed-Dımaşkı, *et-Târîh*, (thk. Şükrullah Nimetullah el-Kücâni), Mecma'u'l-Luga'l-Arabiyye, Dımaşk, trs.
- Fezârî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed b. el-Hâris el-Fezârî, *Kitâbü's-Siyer*, (thk. Fârûk Hamâde), Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1987.
- Sezgin, Fuad, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, AÜİFY. İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul, 1956,
- Hâkim en-Nisâbûrî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Muhammed el-Hâkim en-Nisâbûrî, *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*, (thk. Mustafa Abdülkadir Atâ), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1990.
- , *Ma'rifetü ulûmi'l-hadis*, (thk. es-Seyyid Muazzam Hüseyin), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1977.
- Hamîdullah, Muhammed, *Mecmû'atü'l-vesâ'iki's-siyâsiyye li'l-ahdi'n-nebevî ve'l-hilâfeti'r-râşide*, Dârü'n-Nefâis li'n-Neşr ve't-Tevzî, Beyrût, 1407.

- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ma'rifeti usûli ilmi'r-rivâye = el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*, (thk. Ebû Abdullah es-Sûrakî-İbrâhim Hamdî el-Medenî), el-Mektebü'l-İlmiyye, Medine, trs.
 -----, *el-Müttefik ve'l-müfterik*, (thk. Muhammed Sadık Aydın el-Hâmîdî), Dârü'l-Kâdirî, Dımaşk, 1997
 -----, *Takyîdü'l-ilm*, İhyâü Sünneti'n-Nebeviyye, Beyrût, trs.
- Hattâbî, Ebû Süleyman Hamd (Ahmed) b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el-Hattâbî el-Büstî, *Garîbü'l-hadîs*, (thk. Abdülkerîm İbrâhîm el-Garbâvî), Dârü'l-Fikr, Beyrût, 1982.
 -----, *Me'âlimü's-sünen*, el-Matbaatü'l-İlmiyye, Haleb, 1932.
- Humeydî, Ebû Abdullah Muhammed b. Fütûh b. Abdullah b. Fütûh b. Hamîd el-Ezdî el-Mayurkî el-Humeydî, *el-Cem' beyne's-Sahîhayn el-Buhârî ve Müslim*, (thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb), Dârü İbn Hazm, Beyrût, 2002.
- Humeydî, Ebû Bekr Abdullâh b. ez-Zübeyr b. İsâ el-Kureşî el-Humeydî, *el-Müsned*, (thk. Hasan Selim Esed ed-Dârânî), Dârü's-Saka, Dımaşk, 1996.
- İbn Abdülber, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed b. Abdülber b. Âsım en-Nemrî el-Kurtubî, *Câmi'ü beyânî'l-ilmî ve fadlih*, (thk. Ebû'l-Eşbâl ez-Züheyri), Dârü İbni'l-Cevzî, Demmâm, 1994.
 -----, *el-İstî'âb fî ma'rifeti'l-ashâb*, (thk. Ali Muhammed el-Becâvî), Dârü'l-Cil, Beyrût, 1992.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî eş-Şâfî, *Târîhu Dımaşk*, (thk. Amr b. Garâme el-Amravî), Dârü'l-Fikr, 1995
- İbn Battâl, Ebü'l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik b. Battâl el-Bekrî el-Kurtubî, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî li'bni Battâl*, (thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm), Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 2003.
- İbn Ebû Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, Dârü İhyâi't-Türasi'l-Arabî, Beyrût, 1952.
- İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekir b. Ebû Şeybe Abdullah b. Muhammed b. İbrâhîm b. Osman b. Havâstî el-Absî, *el el-Musannef fî'l-ehâdis ve'l-âsâr*, (thk. Kemâl Yusuf el-Hût), Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1409.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed el-Askalânî, *İthâfü'l-mehere bi-etrafî'l-aşere = İthâfü'l-mehere bi'l-fevâidi'l-mübtékire min etrafî'l-aşere*, (thk. Züheyir b. Nâsır en-Nâsır), Merkezü Hidmeti's-Sünne ve's-Sîre, Medine, 1994.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saïd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî ez-Zâhirî, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, (thk. Ahmed Muhammed Şâkir, takdim, İhsân Abbâs), Dârü'l-Âfâki'l-Cedîde, Beyrût, trs.
 -----, *el-Muhallâ bi'l-Âsâr*, Dârü'l-Fikr, Beyrût, trs.

- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Ahmed b. Hibbân et-Temîmî el-Büstî, *el-İhsân fî takrîbi Sahîhi İbni Hibbân*, (Tertîb, Emîr Alâüddîn Ali b. Balbân el-Fârisî, thk. Şuayb el-Arnaût), Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1988.
- , *es-Sikât*, Tubia bi i'âneti Vizâreti'l-Maârif li'l-Hükümeti'l-Âliyeti'l-Hindiyye tahte murâkabeti Muhammed Abdülmuîd Han, Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, Haydarabad, 1973.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nisâbüri, *es-Sahîh*, (thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî), el-Mektebü'l-İslâmî, 3. bs. Beyrût, 2003.
- İbn Kesîr, Ebül-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr el-Kureşî el-Basrî ed-Dîmaşkî, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, (thk. Ali Şîrî), Dârü İhyâi't-Türasi'l-Arabî, 1988.
- , *et-Tekmîl fi'l-cerh ve't-ta'dîl ve ma'rifetü's-sikâti ve'd-du'afâ' ve'l-mecâhil*, (thk. Şâdi b. Muhammed b. Sâlim Âl-i Nu'mân), Merkezü'n-Nu'mân li'l-Bühûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye ve Tahkiki't-Türâs ve't-Terceme, Yemen, 2011.
- İbn Kayyim, Muhammed b. Ebû Bekr b. Eyyûb b. Sa'd Şemsüddîn b. Kayyim el-Cevziyye, *İctimâ'u'l-cüyûşi'l-islâmiyye*, (thk. Avvâd b. Abdullah el-Mu'tuk), Matâbi'i'l-Ferezdaki't-Ticâriyye, Riyad, 1988.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*, el-Mektebü'l-İslâmî, by. 1999.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd (Mâce) el-Kazvîni, *Sünen İbn Mâce*, (thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981.
- İbn Mencûye, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Yezdî el-İsfahânî, *Ricâlu Sahîhi Müslim*, (thk. Abdullah el-Leysi), Dârü'l-Marife, Beyrût, 1407.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, (thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1990.
- İbn Tağrîberdî, Ebül-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrîberdî el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-Zâhirî, *en-Nücümü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, (Dârü'l-Kütüb, Mısır, trs.
- İbn Tahmân, Ebû Saîd İbrâhîm b. Tahmân b. Şu'be el-Herevî, *Meşyehatu İbn Tahmân*, (thk. Muhammed Tâhir Mâlik), Matbuatu Mecmaî'l-Lugati'l-Arabiyye, Dîmaşk, 1983.
- İbn Zencûye, Ebû Ahmed Humejd b. Mahled b. Kuteybe el-Horasânî, *Kitâbü'l-Emvâl*, (thk. Şâkir Zîb Feyyâz), Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Bühûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, Riyad, 1986.
- İbnü'l-Cevzî, Ebül-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-ümem ve'l-mülûk*, (thk. Muhammed Abdulkadir Atâ - Mustafa Abdulkadir Atâ), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1992.
- , *Keşfü'l-müşkil min hadîsi's-Sahîhayn*, (thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb), Dârü'l-Vatan, Riyad, trs.

- İbnü'l-Esir, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-târîh*, (thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî, Dârü'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrût, 1997.
- , *Üsdü'l-gâbe fi ma'rifeti's-sahâbe*, (thk. Ali Muhammed Muavviz-Ali Ahmed Abdülmevcûd), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, by. 1994.
- İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Ali b. Ahmed el-Ensârî el-Mısırî, *Şevâhidü't-tavzîh fi şerhi'l-Câmi'i's-sahîh*, Dârü'n-Nevâdir, Dımaşk, 2008.
- Kandemir, M. Yaşar, "Abdullah b. Amr b. Âs", *DİA*. I, 85-86.
- Kaya, Ali, *Osman ed-Dârimî İle Bişr el-Merîsî Arasındaki Hadisle İlgili Tartışmaların Değerlendirilmesi*, MÜSBE. Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2015.
- Kelâbâzî, Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. el-Hüseyn el-Buhârî el-Kelâbâzî, *el-Hidâye ve'l-irşâd fi ma'rifeti ehli's-sika ve's-sedâd ellezîne ahrece lehüm el-Buhârî fi Câmi'ih*, (thk. Abdullah el-Leysî), Dârü'l-Marife, Beyrût, 1407.
- Kivâmü's-Sünne, Ebü'l-Kâsım İsmail b. Muhammed b. el-Fadl b. Ali el-Kureşî et-Talîhî et-Teymî el-Isbehânî, *Siyeru's-selefi's-sâlihîn*, (thk. Kerem b. Hilmi b. Ferhat b. Ahmed), Dârü'r-Râye, Riyad, trs.
- Koçyigit, Talat, *Hadis Tarihi*, İlmî Yayınlar, Ankara, 1981.
- , *Hadislerin Toplanması ve Yazı ile Tespiti*, Hüner Yayınevi, Konya, 2007.
- Mâlik b. Enes b. Âmir el-Asbahî el-Medenî, *el-Müdevvene*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1994.
- Ma'mer b. Râşid, Ebû Urve Ma'mer b. Râşid el-Basrî es-San'anî, *el-Câmi*, (Abdürrezzâk es-San'anî'nin *el-Musannefi* ile birlikte, thk. Habiburrahmân el-A'zamî), el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrût, 1403.
- Mervezî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Nasr b. Yahya el-Mervezî, *es-Sünne*, (thk. Sâlim Ahmed es-Selefi), Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, Beyrût, 1408.
- Müslim, Ebü'l-Hasan Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbüri, *el-Câmi'u's-sahîh*, (thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî), Dârü İhyâi't-Türasi'l-Arabî, Beyrût, 1955-1956.
- , *el-Künâ ve'l-esmâ = el-Esmâ ve'l-künâ*, (thk. Abdürrahîm Ahmed Muhammed el-Kaşkarî), İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmi bi'l-Câmiati'l-İslâmiyye, Medine, 1984.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *es-Sünen*, (thk. Abdülfettâh Ebû Gudde), Mektebü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, Haleb, 1986.
- , *es-Sünenü'l-kübrâ*, (thk. Hasan Abdülmün'im Şelebi), Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 2001.
- Osman ed-Dârimî, Ebû Saîd Osman b. Saîd b. Hâlid b. Saîd Dârimî es-Sicistânî, *Nakzu'd-Dârimî ale'l-Merîsî = Nakzu'l-İmâm Ebi Saîd Osman b. Saîd ale'l-Merîsiyyi'l-cehmiyyi'l-anîd fime'fterâ alellâhi azze ve celle mine't-tevhîd*, (thk. Reşid b. Hasan el-Elma'î), Mektübetü'r-Rüşd, 1998.
- Özdemir, Veysel, *Abdullah b. Amr ve es-Sahîfetü's-Sâdika'sı*, Atatürk ÜSBE. Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2008.

- Polat, Salahattin, "İbrahim et-Teymî", *DİA*. XXI, 357
- Râfî, Ebü'l-Kâsım Abdülkerim b. Muhammed b. Abdilkerim er-Râfî el-Kazvîni, *Şerhu Müsnedi's-Şâfiî*, (thk. Ebû Bekir Vâil Muhammed Bekir Zehrân), Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şûûni'l-İslâmiyye, Katar, 2007.
- Râmhürmüzî, Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasen b. Abdirrahmân b. Hallâd er-Râmhürmüzî el-Fârisî, *el-Muhaddisü'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâî*, (thk. Acâc el-Hatîb), Dârü'l-Fikr, Beyrût, 1404.
- Safedî, Ebü's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, (thk. Ahmed el-Arnaût - Türki Mustafa), Dârü İhyâi't-Türâs, Beyrût, 2000.
- Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Ali b. Abdilkâfi es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, (thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî-Abdulfettâh Muhammed el-Hulv), Hicr li't-Tibâ'ati ve'n-Neşr ve't-Tevzî, 1413.
- Taberânî, Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb el-Lahmî eş-Şâmî et-Taberânî, *el-Ahâdisü't-tivâl*, (thk. Hamdi b. Abdülmucîd es-Selefi), el-Mektebü'z-Zehrâ, Musul, 1983.
- Tahâvî, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. Selâme b. Abdülmelik b. Seleme el-Ezdî el-Hacri el-Misri et-Tahâvî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, (thk. Sadeddin Ünal), Türkiye Diyânet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1995-1998.
- , *Şerhu maâni'l-âsâr*, (thk. Muhammed Zührî en-Neccâr), Âlemü'l-Kütüb, 1994.
- , *Şerhu müşkili'l-âsâr*, (thk. Şuayb el-Arnaût), Müessesetü'r-Risâle, 1994.
- Tayâlisî, Ebû Davud Süleyman b. Davud b. el-Cârûd et-Tayâlisî el-Basri, *Müsnedü Ebî Davud et-Tayâlisî*, (thk. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türki), Dârü Hicr, Mısır, 1999.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre b. Musa b. Dahhâk et-Tirmizî, *el-Câmi'u's-sahîh = Sünenü't-Tirmizî*, (thk. Beşşâr Avvâd Mârûf), Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrût, 1998.
- Topaloğlu, Bekir, "*er-Red ale'l-Cehmiyye*", *DİA*. XXXIV, 512-513.
- Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ el-Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, (thk. Abdülmü'ti Emin Kal'aci), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1984.
- Yâfi'î, Ebû Muhammed Afifüddîn Abdullâh b. Es'ad b. Ali b. Süleyman el-Yâfi'î el-Yemenî, *Mir'âtü'l-cenân ve ibretü'l-yakzân fi ma'rifeti mâ yu'teberu min havâdisi'z-zamân*, (ta'lik Halil el-Mansur), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1997.
- Yücel, Ahmet, *Hadis Tarihi*, MÜİFVY. İstanbul, 2012.
- , "Hadislerin Yazılmasıyla İlgili Rivayetlerin Tenkit ve Değerlendirilmesi", *MÜİFD*. 1998-1999, XVI-XVII, s. 91-121.
- , "Kitâbet", *DİA*. XXVI, 81-83.
- , *Oryantalistler ve Hadis*, MÜİFVY. İstanbul, 2013.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz ez-Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdir-ricâl*, (thk. Ali Muhammed el-Buhâri), Dârü'l-Marife, 1963.

-----, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, (thk. Heyet, bi işrâf Şeyh Şu'ayb el-Arnaût), Müessesetü'r-Risâle, 1985.

-----, *Târihu'l-İslâm*, (thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmürî), Dârü'l-Kâtibi'l-Arabî, Beyrût, 1993.

Zeyla'î, Osman b. Ali b. Mihcen el-Bâri'î Fahrüddin el-Hanefî ez-Zeyla'î, *Nasbu'r-râye*, (thk. Muhammed Avvâme), Müessesetü'r-Reyyân li't-Tibâ'ati ve'n-Neşr, Beyrût, 1987.